juni 1962
jaargang 17 - no. 6

DE NIEUWE STEM

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

Tristan Haan

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de eerste van iedere maand.

Oprichters: N. A. Donkersloot - O. Noordenbos - H. J. Pos - J. M. Romein.

Redactie: de twee eerstgenoemde oprichters - T. Haan - Fr. de Jong Edz. - Ank Steenis, secretaresse - W. F. Wertheim / voor Vlaanderen: J. Kruithof.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling - Dr. J. J. Buskes - Mr. G. J. P. Cammelbeeck - J. B. Charles - Dr. B. Delfgaauw - Dr. P. J. Meertens - Dr. A. Romein-Verschoor - Prof. Dr. J. M. Romein - Th. van Tijn.

Uitgave: Uitgeverij „NIMO", Monnickendam
Kerkstraat 48-50 – Telef. (02995) 336 – Giro 256907

Vertegenwoordiging voor België:
Uitgeverij-Boekhandel S. M., „Ontwikkeling", Somersstraat 22, Antwerpen, tel. 33 86 59, postrekening 383 38

Het abonnement kan uitsluitend ingaan per 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11,50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor België Bfr. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15,– resp. Bfr. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10,– en Bfr. 150.
Losse nummers *f* 1,50, resp. Bfr. 25.

Correspondentie over abonnementen, losse nummers, betalingen e.d. aan de uitgever, respectievelijk Belgische vertegenwoordiging.

INHOUD:

J. C. J. van Schagen, Een derde weg 301

G. H. Slotemaker de Bruine, „Geloof – Ongeloof" 310

Albert Perdeck, Wir haben es nicht gewollt 324

B. C. van Houten, Max Weber als politicus 335

Paul van der Loeff, Wit 349

Kort Bestek 362

J. C. J. van Schagen

EEN DERDE WEG

Met belangstelling las ik eind van het vorig jaar het dubbelnummer Geloof en Ongeloof. Maar ook met een toenemend gevoel van gemis. Een onbehagen, dat eigenlijk niet zozeer voortkwam uit de hier gepubliceerde beschouwingen, als wel uit een daardoor gewekt besef van een tekort in mijn eigen visie. Het dubbelnummer ging over geloof en ongeloof. Het gaf me aanleiding — misschien wel ten onrechte; ik heb zeker niet alles begrepen — tot het ophalen van de oude tegenstelling tussen geloof en wetenschap. Ongetwijfeld enigszins naast het behandelde tweetal geloof en ongeloof. Intussen, zo vertaalde het zich nu eenmaal in mijn overdenkingen en in deze vorm deed het me op een gegeven moment stilstaan voor de vraag, of ik me eigenlijk niet in angstig irreële regionen begevende was. Was ik nu niet ongeveer als iemand, die ergens helemaal boven in een veilig compartimentje van een Jaggernautkar, onderhand dat de gruwelen daar onder de wielen in vollen gang zijn, bezig is met het kiezen van het meest geschikte rijmwoord in een poëem over de maneschijn? Het hierbij opkomend onbehagen drong me ten slotte tot de onderstaande poging, mezelf wat beter rekenschap te geven van enkele dingen.

De mening, dat we te kiezen hebben tussen een oriëntering op geloof dan wel op wetenschap, is niet houdbaar. Er is een derde weg, die belangrijker is. Slechts een betrekkelijk klein deel der mensheid oriënteert zich realiter op geloof of wetenschap. Eigenlijk betekenen de activiteiten van deze twee in het leven der mensheid niet meer dan een oppervlakte-kriebeling. Men zou ze met een huid-aandoening kunnen

vergelijken. Het interne leven van de enorme massa „mens", dat geweldige conglomeraat der naamlozen, die we ook wel de eenvoudigen van geest noemen — zij zijn het, die de derde weg gaan — wordt er nauwelijks door beroerd. En gelukkig maar, zijn we geneigd eraan toe te voegen. Het is toch meer en meer de vraag, of geloof en wetenschap zich niet al te zeer in parasitaire richting aan het ontwikkelen zijn. Zoals het op dit moment staat, mogen we misschien op zijn best nog het beeld hanteren van een soort symbiose, waarbij het al geenszins duidelijk meer is, wie van wie profiteert — och en eigenlijk is dit pure welwillendheid en laat b.v. de ontwikkeling der techniek al geen ruimte meer voor een zo rozige opvatting. Is het nog een vraag, wat geloof en wetenschap de mensheid per saldo méér gebracht hebben, geluk of ellende? Wie kan het feit tegenspreken, dat onze theocentrische evoluties ons door de eeuwen zeeën van ellende hebben aangedaan? Waar zijn de complementaire zeeën van geluk? De wetenschap had misschien nog wat achterstand, al hebben de wereldoorlogen I en II haar eventueel tegoed al aardig aangevreten: het lijdt intussen nu toch wel geen twijfel meer, dat we hier bezig zijn een enorm deficit voor te bereiden — of is het er al? Het antagonisme geloof en wetenschap raakt op de achtergrond, nu de oude, theocentrische geloven, ondanks alle humaniserende tendenzen van de jongste jaren, hun plaats toch wel goeddeels hebben moeten inruimen voor de in wezen anthropocentrische pseudo-religies van deze tijd, die zich op een of andere sociale/politieke/nationalistische heilsmystiek gronden. De nieuwste en machtigste geloven zijn thans even anthropocentrisch als de wetenschap; wat belet hen nog, elkaar in de armen te vallen? Dat gebeurt dan ook al en als straks de modernste atoombommen vallen, dan vieren we het verzoeningsfeest en kan de slotphase aanvangen, waarbij de huidziekte naar binnen slaat en het lichaam zelf van ons mensdom eraan gaat. Dat dit meteen, uiteindelijk, het eind der parasieten zelf betekenen moet, hindert hen niet. Vooruitzien is hun fort niet.

Bittere overdrijving? Laten we het hopen. Desnoods tegen beter weten in. Wat blijft er anders over? Nog is de katastrofe niet uitgebroken. Nog schijnt de aandoening zich tot de huid te bepalen, al zijn er af en toe symptomen — neen, nuchter, zakelijk afgewogen heeft onze hoop niet zo heel veel solide grond. Ze berust voornamelijk op het feit, dat we tot nog toe altijd op onze pootjes terecht gekomen zijn en dat we de roep „de wolf! de wolf!" ook al wel meer vernomen hebben. Met dergelijke dooddoeners dekken we het gat af en sussen we onze angsten. De B.B. staat er goedkeurend bij te knikken. Maar zijn we hiermee van de zaak af?

Neen, we zijn er niet van af. Inderdaad, we weten niet, hoe onvoorstelbaar sterk de vitaliteit van ons mensdom is. We weten op alle manieren niet veel van ons mensdom. We weten wèl, dat tot nog toe het gelag — dat ex een of andere misschien wel kosmische evenwichtswet altijd weer en altijd weer volledig betaald moet worden —, inderdaad ook altijd betaald geworden is, uit des mensdoms grote corpus. Maar waar we ons nog nooit rekenschap van schijnen te hebben gegeven, is de vraag, of we nu maar altijd kunnen dóórgaan met in het wilde weg wissels op dit fonds af te geven. We zijn hier hard mee bezig en het gaat steeds harder. Waar we evenmin ooit naar schijnen te vragen is, wiè nu eigenlijk die lastdragende ezel is, die we maar blindelings blijven beladen; wiè de Assepoes, die tot dusverre altijd weer alle brokken heeft opgeveegd; wiè die naamloze goedheid is, die altijd maar weer de festijnen van onzen hoogmoed uitboet. Evenmin als we ons afvragen, wat we deze derde macht-op-den-achtergrond hiermee aandoen. Zie, ik zou ook deze vragen zo graag eens vermeld zien. Ze blijven maar steeds in het duister. Voor haar vraag ik nu het woord.

Ik vraag aandacht voor Assepoes. Voor haar, die in de keuken zit en de schoenen poetst van de trotse zusters geloof en wetenschap. De pluimen, die deze zich op den hoed steken, Assepoes heeft ze betaald. Zij is het, die het fonds in stand houdt, waaruit de

zusters blindelings putten. Zij is het, die de rommel opveegt, als de zusters weer eens stukken gemaakt hebben. Laten we haar dan één keer ook eens eren. Laten we ons één keer ook eens afvragen, wat zij prettig vindt. Bovendien, misschien valt er nog wel eens wat op te steken van haar methoden.

Op een groot deel der mensheid hebben geloof en wetenschap niet veel vat. De passieve massa der honderden millioenen — ze heeft wel andere zorgen. Dringender, onmiddellijker zorgen. De vrouw, die zo haar eigen interesse's heeft, wordt zeker niet diep beroerd door wat daar aan de oppervlakte geschiedt. Weliswaar ziet men haar hier in het Westen — een niet al te groot deel van het totaal! ook dat vergeten we zo graag — in de kerken méér dan de man, niettemin is het de dogmatische, rechtlijnige, mannelijke geest, die daar domineert; het zijn mans-constructies, waar de vrouw meer wordt geëxploiteerd, dan dat ze er iets te vertellen heeft, of dat ook maar begeert. Trouwens hoe groot is het deel der kerk- e.a. tempelbezoekers, dat daar eigenlijk alleen maar een oppervlakkige huis-, tuin- of keuken-magie bedrijft, een soort primitieve ongevallenverzekering — de vrouw is hier sterk in —, hoe gering het deel, dat er werkelijk een geloofsbeleving komt verwezenlijken? Geloof en wetenschap in hun ontwikkelingen en zeker in hun tot de bekende excessen dringende doordrijverijen, het zijn vrijwel zuiver mannelijke liefhebberijen; een actieve, scheppende vrouw, een Curie, een H. Theresia, blijft hier exceptie, éénling, vreemde eend. Daarom is het niet zo erg, wanneer we met de naam Assepoes een wat sterk vrouwelijk accent aan de passieve massa hebben gegeven. Vitaal genomen is de vrouw toch ook het belangrijkste deel van het mensdom; de mannelijke geest, speciaal als hij zich gaat ontvouwen, werkt meer lethaal. Overigens, laten we, om de figuur toch wat beter af te ronden, ook Jan hier nog even memoreren; ten slotte zijn er bij de tien mannen, die hier op aarde rond-otteren, zeker altijd nog vijf Jannen, die in Assepoes' schuitje meevaren.

Jan was een van mijn voorvaderen. Hij was boerenarbeider en natuurlijk straatarm. Jan buffelde een hele week voor *f* 5,50. Toen de dolering in het land kwam en zijn boer van kerkje veranderde, veranderde Jan mee. Toen de boer nog eens veranderde, veranderde Jan nog eens mee. Hierover lastig gevallen antwoordde hij: och weetje, ik doèn ik zomaer 'n bitje. Een antwoord, dat Assepoes zelf had kunnen geven. Het werd een gevleugeld woord in onze familie, waar we jarenlang niets dan schamperheid voor over hadden. Tegenwoordig weet ik beter en constateer ik met een zekere trots, dat het mijn levenspractijk eigenlijk aardig dekt. En als ik zie, waar de beter gesitueerde theorieën en principe's practisch op uitlopen, dan bekruipt me óók nog een gevoel van morele veiligheid — op massamoord en millioenenmarteling — en dan vooral de gemartelden nièt uit hun lijden helpen, nietwaar, Heren van Geloof en Wetenschap? Omdat het leven zo heilig is en Gods wegen zo onnaspeurlijk! — hierop loopt dit weggetje alvast niet uit.

De verleiding is groot, om nu mijn eigen wereldbeeld hier meteen maar mee te étaleren. Mijn levenspractijk verschilt niet zo veel van die van Assepoes en haar Jan, de theorie komt er achteraan, gelijk het hóórt; niettemin — als intellectueel kun je dat bijna niet laten — zou ze Assepoes' practijken wel aardig kunnen opsieren. We zullen het niet doen. Het zou haar vreemd blijven. Zij zelve bedenkt van al dat fraais niets. Juist zij niet. Voor één blik van haar niet begrijpende ogen schamen mijn intellectualismen zich weg, met de staart tussen de benen. Zij en haar Jan, zij, die altijd weer mijn schulden betalen, zij hoeven dat niet. Zij hoeven geen opmaak, geen advokaat. Hun rechtvaardiging, dat zijn zij zelf. We vermelden daarom alleen hun daad en manieren.

Domme meelopers, bromt hier de kriticus en hiermee is voor hem de zaak afgedaan. Ik ben ervan overtuigd, dat we het goeddeels aan de passieve meeloperijen van Assepoes en Jan te danken hebben, dat tot

dusverre het corpus der mensheid nog vrijwel onaangetast is gebleven van de ideologische feestelijkheden daarboven aan het oppervlak. Want niet het meelopen op zichzelf is het voornaamste van hun tactiek; dit vormt er a.h.w. slechts de onkostenrekening van. Noch Assepoes, noch Jan loopt verder mee, dan strikt onvermijdelijk is; als ze ontsnappen, wegzakken kunnen, laten ze het niet. De hele geschiedenis interesseert hen niet; ze willen met rust gelaten worden en meelopen is nu eenmaal voor hen de eenvoudigste manier, om zo snel mogelijk weer tot hun belangrijker huiselijkheden te kunnen terugkeren. Het voornaamste element, de grote waarde van hun meelopen, steekt in hun inertie, die ontzaglijke en bijna onoverwinnelijke macht, die de resistentie van de massa schraagt. Het meelopen is niet minder dan de inertie in staat van afweer, het is zo hol als een kartonnen rots en even waardeloos voor wie daarop bouwen willen. Nog een ander wapen heeft de resistentie van Assepoes: haar even verrukkelijke als moorddadig efficiënte onvermogen om het bos te zien, wanneer slechts enkele bomen haar interesseren; Jan is van hetzelfde hout. Zonder hun ondoordringbaarheid zouden al onze bosgezichten ons veel ernstiger hebben geschaad. Maar dit zijn slechts enkele negatieve kanten. De positieve zijn nog belangrijker.

In onze hoogmoed zien we op Assepoes en haar Jan neer als op domme mensen. Laten we daarom even memoreren hier, dat onze domheid niet vermindert met ontwikkeling, mèèr weten, ruimer bewustzijn. Ze groeit eenvoudig mee. De menselijke domheid is blijkbaar een essentieel bezit. Het lijkt wel, of ze eenvoudig de achterkant van ons weten is. Hoe knapper we zijn, hoe formidabeler en vooral ook van hoe hoger en schadelijker orde onze stupiditeiten — beleefde referte aan wereldoorlogen I, II en III en niet minder aan onze bovenvermelde pseudo-religies. Hoe beperkter onze kennis, hoe onschadelijker onze domheid. Relatief genomen is de onnozelaar even dom als de doctor in de filosofie .Quantitatief is deze laatste veel dom-

mer en zijn domheid is van een veel gevaarlijker soort. Vitaal genomen slaan onze kennis en onze domheid even hard mis, ten minste zolang ze domineren willen — en dat willen ze helaas bijna altijd. Slechts wanneer het hart domineert, kunnen ze omslaan in wijsheid en hierin alleen is het leven geïnteresseerd. Hiermee alleen schieten we werkelijk op. Hier alleen ligt de uitweg uit de krankzinnige doolhof, waarin onze hebberige hoogmoed en de haar begeleidende geborneerdheid en angst, ijverig door geloof en wetenschap gesecondeerd, ons vastgewerkt hebben. In het hart en zijn onvoorzichtigheid, zijn dwaasheid, zijn roekeloosheid, zijn grootheid, hier alleen ligt onze kans.

Wel, aan hart schort het noch Assepoes, noch Jan.

Hun weg is die van het hart. De intuïtieve weg, die handelt zonder splinteren of rafelen. De weg van het zgn. blinde leven, die van de daad. De totale weg. Ieder leven is een onsplitsbare totaliteit. Alle weten, alle kennis, is splintering, afsplijting, irrealisatie, dood. Het leven is irrationeel, de levende realiteit — en er is geen dode — is irrationeel, dat laat zich niet ongestraft forceren. De domoor noemt het leven blind, maar het zet zijn voet zekerder neer dan het weten „met open ogen". Niet op partieel bezitten komt het aan, maar op totaal bestaan, wil er sprake kunnen wezen van menselijk geluk. Niet op het hebben van dodelijke, opzettelijke splinters, maar op het natuurlijk gave wézen. Niet op kènnen, maar op bènnen. Ik verkondig dit nu al veertig jaar, maar niemand schijnt er méér in te zien, dan een wel curieuze liefhebberij, een literaire aardigheid. Terwijl het de sleutel is tot ons menselijk geluk. Maar elke slimmeling loopt er voorbij, haastig, hij mocht het nieuwste prul anders eens mislopen. Assepoes — en Jan loopt haar als een hondje achterna — laat hem nièt liggen, ze hanteert hem zonder weifel of twijfel, ze kijkt niet eerst in haar weetboekje vóór ze handelt, ze kletst geen theorieën, ze heeft geen principes, ze doèt. En zo hanteert ze haar sleutel zuiverder dan ik het mag hopen, ooit te kunnen; want ze weet niet eens dat ze hem bezit.

Mijn hoop en mijn vertrouwen — bij nader bekijken worden we alweer wat optimistischer — zijn op haar en op Jan gebouwd en op niets of niemand anders. Geloof en wetenschap zullen toch wel ijselijk moeten knoeien om hen omver te krijgen!

Maar hun weg is óók de weg van bloed en tranen, dit mogen we niet vergeten, nog te minder nu — als de redding dan wéér van dien kant moet komen — hun offers afschuwelijker zullen zijn dan ooit! Zouden we nu eindelijk niet eens wat voorzichtiger kunnen worden met hen maar voor alles te laten opdraaien? Zou het nu zó onbehoorlijk wezen, als we de luxueuse zusters eens geboden haar moedwillige stompzinnigheden wat in te perken, te herzien wellicht. Ze zouden haar tijd aldus nuttiger besteden dan nu, met dat eeuwige gekibbel over den Vortritt.

Dit was het ongeveer wat me dwars zat nadat die oude formule van geloof en wetenschap weer in me was opgekomen. De overtuiging dus, dat in werkelijkheid hier geen entweder-oder speelt, maar dat er een midden-, beter gezegd: een super-groepering is met een eigen karakter en een eigen recht. Een beter recht, omdat zij, zonder een mengvorm van de twee te zijn, hen beiden, als het nodig is, gemakkelijk binnen de plooien van haar wijden mantel bergt — en van tijd tot tijd blijkt dat heel nodig. De twee zouden maar raar staan te kijken, wanneer ze dien mantel niet achter de hand hadden.

Een veel belangrijker recht heeft deze derde groep omdat zij uit kracht van haar structuur, haar levenspractijk, direkte toegang heeft tot de eeuwige dingen. Een toegang, die de anderen missen.

Deze derde weg is niet alleen maar de weg der domme mensen. Laten we dat vooral niet denken. Het is de weg voor ons allen en het is ook de weg van ons allen, voorzover we werkelijk ons leven léven. Want het maakt niet het minste verschil, of we dom zijn, dan wel knap. Leven blijft leven, alleen intuïtief te gehoorzamen, irrationeel te bestaan, totaal te volbrengen, luisterend naar het hart, zich voortzettend

van daad in daad, zonder de pedante interrupties van het weetboekje, onopzettelijk. Dat de ongeletterde deze weg gereder, minder belemmerd en gestoord, gaat dan wij van het meer „sophisticated" soortje, dat neemt niet weg, dat er maar één weg is en dat ook wij hem gaan, voorzover we ons reëel in de realiteit bewegen. En zo is dit opstelletje dan ook geen mystiek, integendeel, het is realpolitik. Realistischer dan die van een Kennedy, een Chroesjtsjow. Hun werkelijkheid is fantoom, schimmenspel. Hun actie bestaat in het verplaatsen van leegte.

Daarom houd ik me aan het realisme van de opportunistische familie Assepoes. Waarbij me één figuur vooral voor ogen staat, de figuur die alles te boven gaat in creativiteit, in vernieuwingsgeluk, in scheppingsheerlijkheid, in menselijkheid: de vernieuwing van mens op mens, de figuur van moeder en kind — die twee moet men maar niet scheiden. Assepoes — sommigen zeggen: Maria, het is mij wel, het is al-één-Assepoes en haar kind, dit is de centrale figuur. Haar daad is groter, belangrijker, eeuwiger dan die van staat en kerk en wetenschap alledrie op één hoop, en Jan, of Jozef, als men wil, hij bungelt er maar wat bij. Wie tijd en moeite zou kunnen vinden, om deze figuur aandachtiger te bezien, hij zou vinden, dat de Moeder de bron is van het menselijk fonds en niemand anders. Zij is de schoot en de voedster. In haar schoot is het, dat het primitief paradijs aan ieder mens persoonlijk wordt vervuld. Bij zijn geboorte wordt hij verjaagd en ontstaat zijn onzegbaar en oneindig verlangen, zijn levensnood, om liefde te ontvangen en te geven — is dit niet één? In de wieg begint het paradijsverlangen, dat heel de mensheid stuwt en stuurt, onze oerbehoefte aan menselijk geluk. Hier begint de cirkelgang, die eindigen kan met het paradise regained van de unio mystica, de daad, waarbij we opnieuw ondergaan in het grote totaal, dat ons vorm gaf. In de wieg begint de liefde, die de wortel is van alle goeds, in de wieg en in haar die zich over de wieg heenbuigt. Dáár, en niet in de kerk — van het ontleedmes praten

we maar niet. Dáár, psysiek dus en niet methaphysiek — er is geen meta — leeft de bron van het grootmenselijk fonds. Daarom voeg ik me bij de krioelende familie Assepoes met haar beginselloze realisme, dat evengoed de slums als Mozart in zich besloten houdt; een leer heeft ze niet, een stelsel kent ze niet, hun zekerheid hebben ze in hun lied, hun dans, hun muziek, hun vloeken, hun schreien, hun beelden, hun feesten, hun kussen, hun pijn, hun zweet, hun juichen, hun schelden, hun bloed, hun kinderen, hun daad. Dit is de taal, die zij spreken en verstaan, het is de taal van Shakespeare, de taal van Beethoven; is de wereld soms niet één stroom van beelden, één stroom van muziek? Stroombed zijn, er is geen andere weg.

Luister — Assepoes zingt in haar keukentje. Waar ze onze sokken stopt. Waar ze ons kind wacht.

Domburg, april 1962.

G. H. Slotemaker de Bruine

„GELOOF — ONGELOOF"

Commentaar en perspektief

1. Een lach en een traan

Waren het inderdaad geloof en ongeloof, die ter discussie stonden in het dubbelnummer van De Nieuwe Stem van eind 1961, waarvan de titel hierboven tussen aanhalingstekens herhaald werd?

Deze vraag drong zich bij mij op na de voltooide lektuur. Ik meen haar ontkennend te moeten beant-

woorden en wil daarvan hieronder rekenschap afleggen. Summier en in hoofdzaak; er ware een boek over te schrijven!

Soms kon ik al lezende een glimlach niet onderdrukken over zóveel naïveteit bij overigens bijzonder scherpzinnige skribenten. Soms moest ik bijna een traan wegpinken om de gemiste kansen op het zo broodnodige gesprek van mens tot mens, van en tot de meest humanistische mens ter wereld.

En per saldo: er leek mij een vacuum te zijn ontstaan na dit dubbelnummer. Ik wil dus tevens trachten daarvan iets te vullen door enkele beschouwingen over wat er ten onrechte wèl en wat er ten onrechte niet in gezegd werd. Wie kaatste, moge de bal verwachten. En hier gaat het niet slechts om een spel, zelfs niet om dat van de homo ludens. Geloof, ongeloof en de rest slaan hun wortels dieper.

2. Verwaarloosde condities

Wie een artikel of een boek schrijft, heeft zich te realiseren, dat het daarbij in feite gaat om een contact met de lezer. Weliswaar kan deze niets terugzeggen en heeft hij het betoog van het begin tot het einde te ondergaan; net als met radio en film het geval is, levert ook de pers een éénrichtingsverkeer. Maar bij al deze media, en bij uitstek bij de pers, gaat het om toespreker en toegesprokene. Dat brengt een aantal sociale en psychische condities mee, die voor het geslaagd zijn van artikel of boek beslissend zijn. Zo moet men een gemeenschappelijke taal gebruiken, binnen een gemeenschappelijk referentiekader zich bewegen en vanuit *een gemenschappelijke levensbasis* zijn betoog opzetten. Goed, hoe duidelijker men formuleert wat men meent, en hoe gedecideerder men blijkt te staan achter het geschrevene, des te beter het is. Maar duidelijkheid en gedecideerdheid zijn iets anders dan het poneren van het eigen gelijk zonder *de vraag aan de lezer om diens instemming*. Deze vraag is essentieel.

Welnu, ik heb bij de meeste schrijvers niet de indruk kunnen krijgen, dat zij zich in een gemeenschappelijke

arena hebben willen begeven. Allen hebben onder woorden gebracht wat zij meenden, maar slechts bij enkelen — ik denk b.v. aan Delfgaauw — staat tussen de regels: zoudt gij, lezer, het hierin niet met mij eens kunnen zijn?

Niet voor alle soort betogen is een dergelijke conditie voor het slagen gesteld: beschrijvingen van allerlei aard — van wiskundige stelsels, van geografische verschijnselen, van chemische werkingen, enz. — kunnen en moeten deze ontberen; zij leggen iets vast voor al wie het nu of later weten wil; de schrijver is er alleen met zijn stof bezig, *niet met zijn lezers.*

Het dubbelnummer had een andere opzet. Men heeft de discussie gewild: tussen gelovigen en ongelovigen onder de schrijvers èn de lezers. Dus geen beschrijving van een of ander fenomeen, maar gesprek. Wie er dan niet van uit gaat, dat er een gemeenschappelijk substraat daarvoor aanwezig is, een fundamentele „Mitmenschlichkeit" heeft niets *in het midden* te brengen. Neemt hij toch — illegitiem — aan het gesprek deel, dan is er geen basis voor enige contact.

Met deze eis aan schrijvers te stellen, correspondeert overigens een soortgelijke eis, waaraan lezers moeten voldoen: lezend luisteren. Wij kennen allen helaas het type lezer, dat voortdurend op jacht is zonder ook maar van plan te zijn zich aan één moment van receptiviteit over te geven.

Ontmoeten zulke lezers zulke schrijvers en zijn zij het — toevallig — met elkaar eens, dan wordt slechts de preek voor eigen parochie zonder inspanning als zodanig herkend; onze massa-communicatie geeft er de meest zinloze voorbeelden van. Zijn zij het — toevallig — niet eens, dan is er evenmin enig opbouwend contact: de lezer wendt zich van deze abnormaliteit af en de schrijver volstaat ermee (soms bijna met iets van exhibitionisme) zijn getuigenis gegeven te hebben.

Dit laatste nu is in „Geloof-Ongeloof" al te veel het geval geweest. Het duidelijkst bij Kruithof. Volgens hem is „geloven een onmiddellijk aanvaarden van uitspraken betreffende een of ander aspekt van de werkelijkheid zonder wetenschappelijke verificatie of kon-

trole". Maar zijn definitie geldt alleen voor hem zelf! Geen gelovige zal zich erin herkennen. Zijn hele betoog is dan ook een monoloog.

Dergelijke monologen komen natuurlijk ook in de kring der gelovigen voor; de preek is er het duidelijkste voorbeeld van; men spreekt er zijn mede-gelovigen in toe. Maar dit dubbelnummer was qua opzet a.h.w. in het kerkportaal gesitueerd. Wie daar niet verkeren wil, moet er niet heen gaan.

Dit manko van „Geloof-Ongeloof" staat in de tegenwoordige wereld helaas niet alleen. Wij sturen elkaar veel prentbriefkaarten, maar schrijven minder aan elkaar dan vroeger, en wij praten wel veel, maar spreken minder met elkaar. Wij zijn de dialoog aan het verleren. Het zou hier te ver voeren de onder- en achtergronden daarvan te analyseren. Men leze wat Martin Buber in „Wo stehen wir heute?" over de noodzaak, de menselijke onmisbaarheid van de dialoog schreef. Hier zoek ik de verklaring ervan, dat voor mij althans de „stukken-wisseling" op de korte baan van Delfgaauw en Noordenbos juist tot de meest geslaagde gedeelten behoorde.

3. Zelfuitsluiting

Verwaarloost men de condities, zonder welker vervulling een gesprekspoging zinloos is, dan kan men niet anders aandragen dan eigen bezit, dan zelf-bevestigde thesen, die men — en daarmee zichzelf — buiten discussie stelt.

Met een duidelijk voorbeeld hiervan opent de redaktie zelf het dubbelnummer. In het „Ter inleiding" immers haalt zij een passage aan van Noordenbos uit een artikel van een jaar tevoren getiteld „Geloof en Ongeloof". Noordenbos acht daar discussie in een situatie als ook voor het dubbelnummer geldt, onmogelijk; immers: „men kan binnen de geloofsomheining over geloofsformuleringen strijden, maar de gelovige kan het geloof niet discutabel stellen".

Waarom moet de gelovige hier het mikpunt zijn? Ik variëer: men kan binnen de ongeloofsomheining over ongeloofsformuleringen strijden, maar de onge-

gelovige kan het ongeloof niet discutabel stellen.

Deze eenzijdigheid in de probleemstelling beheerst een groot deel van het dubbelnummer. Ik ontken niet de juistheid van veel van Kruithof's historisch-culturele beweringen; maar hij had al gelijk vóór hij zijn artikel begon en hij heeft het nog steeds, omdat hij door zijn criteria het terrein, dat hem interessant voorkomt, zodanig afgrenst, dat de arena erbuiten valt. De zaken moeten volgens hem wetenschappelijk verifieerbaar zijn. Accoord, nl. voor het exact-wetenschappelijke terrein. En dat is niet het terrein van het thema geloof-ongeloof. Kruithof zal toch niet willen beweren geverifiëerd te hebben, dat God niet bestaat? Dat hij wèl bestaat, verifieerden de gelovigen ook niet, en dat terecht.

Een ander voorbeeld: Volgens Apostel „kan men de natuur van het heilige objektief onderzoeken en ons tonen, dat wij gelijk of ongelijk hebben". Hij heeft blijkbaar niet begrepen, dat het heilige der gelovigen niet tot de wereld — een deel-wereld! — van het objectieve onderzoek behoort.

Hoort ook Wertheim met zijn bijdragen tot het dubbelnummer tot degenen, die zichzelf van de eigenlijke discussie uitsluiten? Hij vraagt „begrip voor het causaal ontstaan van transcendente waarden" en voor het „constateren van hun culturele oorsprong". Dat is dus inderdaad het trekken der waarden, ook der religieuse waarden, in de exact-wetenschappelijke sfeer; waarmee de discussie geblokkeerd wordt; de kortsluitingen daarbij vindt men in zijn Kort Bestek. Toch twijfel ik. Hij zegt óók — en ik cursiveer —, dat „bepaalde ethische waarden *bijna* steeds hun oorsprong vinden in onze jeugdervaringen en het ons opgelegd cultuurpatroon". En die enkele waarden dan, waarvoor dat niet geldt? Zijn „In gesprek met mijzelf" doet soms vermoeden, dat zijn „bijna" méér de essentiele vragen raakt dan zijn wil tot het „bereid zijn ieder geloof (ditmaal zonder restrictie. S) weer elke dag opnieuw in overeenstemming met de voortgang van wetenschap en maatschappelijke dynamiek, opnieuw te toetsen".

Gedachtengangen als hier door mij verworpen worden, zijn onder geletterden niet zo zeldzaam. Uit een rede van Julian Huxley op het eeuw-congres over Darwin te Chicago citeer ik (volgens een in Parijs verschenen tekst) het slot van de paragraaf over „Le fossé entre la science et la religion": „La seule façon de combler le fossé actuel entre science et religion serait que la science accepte le fait que la religion est une organe de l'homme en évolution (organe susceptible de nombreuses modifications) en que la religion accepte le fait que les religions évoluent et doivent évoluer". Hier wordt dus de religie ingelijfd bij de evoluerende mens, aan wiens evolutie zij haar deel heeft. Ach, ik zou zeggen: waarom ook niet? Maar de semantische hygiëne eist dan toch, dat men tevens de religieusen zelf toestaat te verklaren, of zij daarin zichzelf herkennen, en zo neen — en het wordt: neen! — bereid is tot luisteren naar wat deze buiten het referentiekader der scientifieken nog te zeggen hebben.

Want daar ligt de wortel van deze zelfuitsluiting. Men kan in de wereld veel verifiëren, vanaf de uitkomst van „twee maal twee" tot de geografie van de achterkant van de maan. En men verifiëre dit alles ook met ernst en toewijding; maar er is meer tussen hemel en aarde! En misschien — dat zeggen de gelovigen namelijk — beweegt zich iets daartussen, heen en weer.

4. Veelzeggende fout

De verleiding is groot een aantal schrijvers aan de hand van hun artikelen uit het dubbelnummer eens psychologisch te gaan ontleden. Maar aangezien een psychologische interpretatie steeds de dood is voor elke discussie — men spreekt daarbij immers niet *tot* zijn gesprekspartner, maar *over* hem, en men vraagt niet, *waarom* hij iets beweerde, maar *waardoor* —, onthoud ik mij daarvan. Toch meen ik hier iets, dat vlak naast deze achtergrondsanalyse ligt, te moeten zeggen. Ik heb mij namelijk afgevraagd: hoe kwam de redaktie, hoe kwamen de medewerkers toch tot die

juxtapositie van „geloof" en „ongeloof"? Is dat alleen maar een gemakkelijk in de mond liggende typering? Of gaat het om een minder onschuldige zaak?

Alleen Buskes wijst erop, dat de gekozen titel — die ik boven mijn artikel dan ook opzettelijk tussen aanhalingstekens plaatste — eigenlijk niet juist is, zonder daar overigens dieper op in te gaan. Want er zit wel een en ander aan vast.

On-geloof is evenals on-mens, on-echt, enz. niet een zelfstandige grootheid naast geloof, mens, echt, enz. Het is er de wan-vorm van! Dieren zijn geen onmensen en copieën zijn niet onecht. Al de genoemde aanduidingen oriënteren zich op de inhouden van de genoemde positieve woorden, verkeren deze in hun tegendeel en worden dan om het onaanvaardbare resultaat daarvan ver-oordeeld: weg met deze wan-vormen! Onmenselijkheid is verwerpelijk zonder meer. Het zijn negaties; wat iets meer en iets heel anders is dan een negéring, waarbij men zijn aandacht elders kwijt kan en wil en daarom aan het geponeerde zonder meer voorbijgaat.

Ongeloof is dan ook, bloot semantisch, het *ten onrechte* ontkennen van de door het geloof beleden waarheden. Het is een term uit de geloofswereld; en het is het geloof, dat de blaam — een blaam! — der ongelovigheid opdrukt aan hen, die „fout" zijn. Het komt mij voor, dat de schrijvers, die tegenover het geloof stelling kozen, zich in deze discussie door deze woordkeuze in de hoek der beschuldigden lieten plaatsen, inclusief de daarbij passende minderwaardigheidsgevoelens en al. Waarom toch? Is het leven zonder God zo abnormaal? zo excentriek? De bijbel wist al beter.

Ook Buskes gaat, al voelt hij waar de schoen wringt, toch op dit punt niet ver genoeg. Hij wil de „ongelovige" vervangen door de „agnosticus". Maar de a-gnost is slechts degeen, die *niet* weet wat de ander, de gelovige namelijk, *wèl* weet. Men zij overigens met dit „weten" van de gelovige voorzichtig: een van de gevaarlijkste aanvallen moest de jonge kerk destijds verduren van de... gnostieken!

De gekozen titel en de daaraan gewijde opstellen hebben m.i. nog teveel geput uit de situatie van ongeveer een eeuw geleden. In zoverre passen de titel en een aantal bijdragen toch wel bij elkaar. Toen was de kerk de norm van alles en was inderdaad de ongelovige de ontkenner en de dissident. Hij is nu werkelijk meer dan dat, meer dus dan een pleiter voor een negatief begrip als de ongelovigheid is. Hadden sommigen zich dit goed gerealiseerd, dan hadden zij b.v. de crisis van het christendom rustig aan God en de christenen zelf overgelaten.

5. Het eigenlijke thema

Er is dan ook in ons verband, zij het alleen voor wie luisteren wil, wel iets aan de gang; er ligt wel iets „op tafel", waarover een discussie mogelijk en zelfs in bepaalde gevallen noodzakelijk is; in alle voorlopigheid zou ik dit willen formuleren als de vraag, of, en zo ja, waarin wij een zin voor ons leven kunnen zien.

Let wel: men kan deze zin afwezig achten; men kan ook deze zin als alleen voor zich zelf te bevestigen zien en dus de meervoudsvorm: de zin van *ons* leven, verwerpen. In beide gevallen zal men geen discussie entameren. Natuurlijk kan men niet verhinderen, dat anderen over hùn zingeving voor het leven — en dan voor aller leven! — om een discussie vragen. En wanneer wij dan het wederzijds elkaar verstaan belangrijk achten, is discussie noodzakelijk. Het eigenlijke thema omvat dus drie elementen: a) de menselijke communicatie, b) met betrekking tot de zin van het leven, c) zoals men die acht ook voor de ander te gelden.

Dáárover hadden de schrijvers van ons dubbelnummer het in wezen, zij het vanzelfsprekend naar tijd en plaats gekleurd. En tot die „kleuring" van hier en vandaag behoort dan het feit, dat wij in een fase van de geestesgeschiedenis leven, waarin niet allen (meer) dezelfde zin voor hun leven zien.

Heeft dit nu te maken met iets, dat sommige schrijvers aanduiden met „weten", „wetenschap" enz.? Dat hangt er natuurlijk van af, wat men onder „weten"

wil verstaan. Men kan niemand het recht ontstrijden hieronder slechts datgene te verstaan, wat in het experiment met de stoffelijke dingen herhaalbaar is. Evenmin kan men wie mèt Wertheim de sociaal-culturele situatie als een te harmoniseren complementariteit voor onze waarden wil zien, het recht ontzeggen dit een „weten" te noemen; noch ook hem, die met gebruikmaking van het redelijk denken betoogt te „weten" wat hij voor waar houdt. De vraag wat men „weten" noemt, is een onbelangrijke vraag. Tussen gelijkgestemden onderling (als b.v. theologen, vrijdenkers, scientisten, mystici of moralisten enz.) rijst deze vraag dan ook nimmer. Waar hij, ook in het dubbelnummer, opgeworpen wordt, wil men kennelijk met wapenen, die bij de betreffende ontmoeting geen hout snijden, de ander te lijf gaan. Dat men, zoals Scheffer doet, van een betere „sygnifica of hoe het genoemd zal worden" een geesteswetenschappelijke verzoening zou mogen verwachten van wat nu tegenstellingen zijn, lijkt wat naïef: de logica is toch aan deze zijde en aan gene zijde van — zeg: — het jaar 2000 dezelfde!

Vroeger duidde men de tegenstelling van ons dubbelnummer wel aan met de woorden heteronome (d.i. gelovige) en autonome (d.i. „ongelovige") levensbeschouwing. Ik heb de indruk, dat deze aanduiding nu niet goed bruikbaar meer is. Bij de zin van ons leven gaat het om een keuze tussen gegeven, geboden mogelijkheden. Kan een humanist volhouden, dat hij zijn humanisme *niet* van elders heeft? Hij ontmoet het en aanvaardt en beaamt het, maar hij stelt het niet autonoom. In dat geval zou hij immers geen keuze gedaan hebben; de mens ware dan in een solipsistisch zelfbedrog ten onder gegaan. Voor ieder, die aan dit gesprek meedoet, zijn er open mogelijkheden; daarbinnen nemen wij onze beslissing over de zin vóór ons leven.

Is de keuze, waarom het hierbij gaat, er een van „gelijk of ongelijk hebben", zoals Apostel meent? Gelijk hebben of ongelijk hebben is de uitkomst van een sluitreden. En daarin zijn de maior en de minor primair aan de conclusie. Elk logisch betoog op ons terrein

moet daarom doorstoten tot onbewijsbare eerste mogelijkheden. Ieder doet daaruit zijn keuze en stempelt daarna *zijn* mogelijkheid tot axioma. Behoort dat tot het weetbare? Alleen in deze zin, dat wij weg moeten „weten" met alles wat wij weten, voelen, ondergaan, enz.

6. Lezer, schrijver, redaktie

Behoort De Nieuwe Stem tot de periodieken, die vrijblijvend over alles en nog wat laten schrijven en lezen? Zeker niet over alles; het sociaal-politieke credo b.v. sluit een aantal schrijvers uit. Ook een levensbeschouwelijk credo? De hele teneur van het dubbelnummer en m.n. van het „Ter inleiding" zou het doen vermoeden.

Ik moest onder de lektuur meermalen denken aan een uitlating van Freud, dat „immers ieder wetenschappelijk onderzoek van religieus geloof ongeloof veronderstelt. Ik maak er noch in de omgang noch in mijn geschriften een geheim van, dat ik volstrekt ongelovig ben". De redaktie van De Nieuwe Stem wenst zeker haar wetenschappelijke renommée hoog te houden. Maar ook in freudiaanse zin? Ik moge het haar in overweging geven; zij late het thema van het geloof aan de gelovigen.

Daarnaast is er het thema van de scientifieke levensbeschouwing; ik hoop er nog veel over te lezen in dit tijdschrift.

En dan schrijvers als Buskes en Delfgaauw? Een simpele completering van het totale palet met hun bijdragen is echter niet voldoende. Daarom noem ik als laatste alternatief: stel de zin van het leven integraal aan de orde! De redaktie zal toch niet haar revolver trekken, als zij ook het woord „geloof" hoort, en dan mèt de daarbij passende zelfverzekerdheid juncto *de open uitnodiging tot discussie?*

Wordt er iets bedreigd, wanneer in een modern gezelschap ook gelovigen als gewaardeerde medeleden verkeren? Er was een tijd, dat het omgekeerde het geval was. Hoe komt het toch, dat deze laatste vragen meer blijken te verdelen dan te verenigen? Kan het

zijn, omdat wij bang zijn voor de antwoorden, die uit de vragen loskomen? *Maar wij hebben nu eenmaal te antwoorden!*

7. Perspektief

Hierboven heb ik iets gezegd over de condities, die voor een dergelijk zinvol gesprek gelden, waarbij gevraagd èn geantwoord wordt. Ik meen ook buiten ons dubbelnummer hier een ernstig en dreigend manko te moeten constateren. Leven wij eigenlijk niet in een cultuur-historische fase, waarin onze geestelijke horizon ingekort is tot het eigene en bekende, en daarbuiten de mens een objekt geworden is, dus toch een te beschrijven fenomeen, in plaats van een medemens? Wij kunnen de divergentie in onze levensbeschouwingen, naar het schijnt, niet meer aan; en in plaats van deze op ons toekomende strijd vol te houden en de vragen van godsgeloof, mensgeloof, cultuurgeloof, evolutiegeloof enz. werkelijk aan de orde te stellen retireren wij op onze egelstellingen. Dit geldt ook voor veel gelovige literatuur; ik weet en betreur het.

Een tour d'horizon op de markt der geesten eist tegenwoordig een eindeloos veel grotere capaciteit, in de zin van omvattingsmogelijkheid, dan vroeger, toen er weinig — kwantitatief namelijk — aan de orde was. Wij horen nu alles uit alle uithoeken van de wereld en van de geest. Kunnen wij ook naar dit alles, naar zijn aard, en naar onze aard, *luisteren?!*

Hier eindigt de kwantiteit. Wij hebben nu eenmaal te luisteren en kunnen het dus ook! Kwalitatief staat de zaak *niet* anders dan vroeger. Wie bij de vroegere eenvoud van het leven naar de zin daarvan zocht, had het echt niet gemakkelijker noch ook moeilijker dan wie dat nu doet. Ook toen waren er ten dode toe vermoeiden; ook nu excuseert onze soms dreigende overbelasting ons niet. Is er een zin voor het leven, dan zowel voor de simpelen als voor de vermoeiden en de overbelasten.

Ik ben echt niet de enige, die dit „weet"; er zijn genoeg symptomen van een open levenshouding bij velerlei figuren. Ik weet niet, of ze duidelijk opwegen

tegen wat aan pessimisme en eenzelvigheid in de andere schaal ligt. Wij hebben het eerste te bevorderen en het laatste te bestrijden. Niet omdat er ten slotte toch goede perspektieven te ontwikkelen zijn, maar omdat wij mens zijn, wij allen.

ONDERSCHRIFT VAN DE REDACTIE

Het bovenstaande zou een discussie kunnen inleiden, die mogelijk nog in het verschiet ligt. De redactie ziet dit artikel meer als een kritische nabeschouwing dat zij gaarne plaatst met enkele kanttekeningen die overigens voor rekening blijven van de kanttekenaar.

Slotemaker is van mening dat het dubbelnummer „Geloof — Ongeloof" kansen voor een werkelijke dialoog heeft gemist. Er is te veel geponeerd en getuigd, het eigen gelijk is te zeer bepleit, het geloof van buiten af beschouwd en daardoor is er geen dialoog op gang gekomen op een enkele uitzondering na. Voorts heeft hij ook bezwaar tegen de titel. Dat bezwaar kan ik delen en in het nog eens overdenken hiervan kan ook de andere kritiek worden betrokken.

Om te beginnen zijn de begrippen geloof en ongeloof te genuanceerd om te worden gehanteerd op de wijze zoals dit vaak gebeurt. Vooral „ongeloof" is een haast onbruikbaar begrip, omdat het even negatief als zinledig is. Van „geloof" kan ook worden gezegd dat we, om erover te kunnen spreken eerst moeten weten over welk geloof men het heeft. Nu ligt aan de opzet van het dubbelnummer een discussie ten grondslag die begonnen is met een reactie van Delfgaauw op een besperking die ondergetekende heeft geschreven op het boek van Szczesneij over „De toekomst van het ongeloof". Daarmee was de term „ongeloof" geïntroduceerd. Deze betekende voor Szczesny het niet-aanvaarden of verwerpen van het christelijk geloof, zoals het door kerken wordt beleden en in de praktijk op allerlei terreinen werkt. Er zijn natuurlijk ook andere vormen van geloof in minder pregnante zin. Maar ook

als men de discussie voornamelijk wil houden op dit terrein van vóór of tegen het christelijk geloof, dan is al meteen de bepaling van wat hieronder moet worden verstaan niet eenvoudig. Om te beginnen bestaat er naast veel dat ze gemeen hebben toch al een voor de belijders zeer essentieel onderscheid tussen de roomse en de reformatorische belijdenis. Vervolgens bestaat er in het protestantse geheel een grote verscheidenheid en men moet zich dan afvragen of er tussen een gereformeerd geloof en dat van een vrijzinnige die tot de Zwingli-groep behoort niet een diepere kloof bestaat dan tussen die laatstgenoemde christen en een humanist die zich religieus wenst te noemen. Al ben ik zelf geneigd om te zeggen dat wie links staat van de belijdenis die in de Kerkorde van de N.H. Kerk is geformuleerd, het feitelijke christelijk geloof heeft prijsgegeven, het is de gelovige zelf die dit moet beslissen. Omgekeerd vinden protestanten in de roomse kerk allerlei wat zij, christelijk gesproken, als bijgeloof aanmerken en dus ook een vorm van ongeloof moeten vinden.

Wat men ongeloof noemt kan ook zeer uiteenlopend gefundeerd worden. De een noemt zich ongelovige omdat hij geen „uitspraken betreffende een of ander aspekt van de werkelijkheid zonder wetenschappelijke verificatie of controle" wil aanvaarden. Maar er zijn er ook die een geloof onaanvaardbaar vinden op religieuze gronden, omdat zij elke pretentie van een geopenbaarde Waarheid als een ongeoorloofde geloofsaanmatiging verwerpen. Zij willen wel instemmen met Slotemaker, wanneer hij schrijft dat er „meer tussen hemel en aarde" is dan wat verifieerbaar is, en dat „misschien . . . zich iets daartussen beweegt, heen en weer". Dat doet mij denken aan de minimumdefinitie van religie van Sierksma in zijn „De religieuze projectie": het besef „dat er iets is". Maar dan moet men, ook, religieus gesproken, in het betrekken van wel degelijk verifieerbare noties in zijn geloofsinhoud en in het opnemen van wat als menselijke projecties onthuld kan worden, hierin niet anders zien als een gevaar voor de religie. Dan wordt er iets verabsoluteerd en

als heilig, wat zeggen wil: onaantastbaar verklaard, wat door onderzoek en controle van zijn glans van heiligheid wordt ontdaan. Als Slotemaker Apostel verwijt dat hij „blijkbaar niet (heeft) begrepen, dat het heilige der gelovigen niet tot de wereld — een deelwereld — van het objectieve onderzoek behoort", dan mag men op z'n minst de vraag stellen, hoe komt dat zo veel wat eens als heilig gold, die glans verloren heeft? Men moet toch wel geleerd hebben met het begrip „heilig" voorzichtig te zijn en ik wantrouw de mensen die zo gauw in hun „heiligste" gevoelens zijn aangetast. Het begrip ongelovig heeft een ruime strekking, zo ruim als het geloof zelf heeft, want ten opzichte van elk geloof is zijn ontkenning ongeloof. Het meeste ongeloof komt voort uit de behoefte van de potentiële ongelovige ter discussie te stellen wat het geloof niet voor discussie vatbaar acht. Daarom lijkt het me ook niet juist wat Slotemaker stelt, dat de gelovige al net zo weinig bereid is zijn ongeloof discutabel te stellen als de gelovige dit is ten aanzien van zijn geloof . . . tenzij de ongelovige zijn ongeloof tot een nieuw geloof heeft gemaakt.

Er zijn nog verschillende aspecten aan deze kwestie die een discussie altijd moeilijk blijven maken. In de geschiedenis van het christelijk geloof — want daarover gaat het toch in hoofdzaak — spreekt men ook wel over de zuivering van het geloof dat door nieuwe wetenschappelijke inzichten, sociale veranderingen en zich wijzigende morele maatstaven zich moet ontdoen van „oude vormen en gedachten" die er nauw mee zijn vastgegroeid. Hier zouden natuurlijk talrijke voorbeelden van zijn te noemen. Nu zal de gelovige zeggen: „dat weten we zelf ook wel" en (met Slotemaker) „laat de crisis van het christendom rustig aan God en de christenen over". Betekent zulk een uitspraak ook niet, dat de christen zichzelf, zijn geloofsformuleringen, zijn kerkelijke instellingen en alles wat met het christendom in de wereld samenhangt, tracht te onttrekken aan hiervoor ook geïnteresseerde niet-gelovigen en buiten-kerkelijken? Want, vragen dan die laatstgenoemde lieden: Zou op dit punt dan niet de dialoog te

kort komen en gaat wat zich binnen de christelijkheid afspeelt werkelijk om buiten het bestaan van het ongeloof? Hoeveel christenen hebben enig begrip van het ongeloof?

Hoe moeilijk ook een discussie over zaken waar we het nu over hebben gehad mag zijn, ik ben het met Slotemaker eens, als hij zegt dat er wel degelijk iets „op tafel" ligt, en hij wil dit formuleren als de vraag of, en zo ja waarin wij een zin voor ons leven zien. Misschien zou zulk een discussie voor een deel op dezelfde moeilijkheden stuiten als die over geloof en ongeloof en daarom zou er een duidelijk mondeling gesprek aan vooraf moeten gaan, waar men ook de gelegenheid heeft duisterheden op te helderen en ontwijkingspogingen te verijdelen.

O. Noordenbos

Albert Perdeck

WIR HABEN ES NICHT GEWOLLT

Toen men mij in 1954 de gelegenheid schonk in *De Nieuwe Stem* enige herinneringen aan schooljaren in het keizerlijke Duitsland te publiceren, kon ik in een slotartikel ook iets vertellen van een hernieuwd bezoek, kort na het einde van de eerste wereldoorlog, aan de oude plaatsen van mijn jeugd, en hoe ik, op die reis door het verslagen en verscheurde land, kennis maakte met enige vertegenwoordigers van de meest nationalistische kringen. Deze ontmoetingen waren min of meer het gevolg van mijn vriendschap met de Duitsgezinde kring rondom het weekblad *De Toekomst* (aan welk periodiek ik ook meewerkte) dat er zich op toelegde in Nederland het Duitse standpunt te verdedigen. Dat wij daarbij in de eerste plaats met de nationalistische, ja, chauvinistische groepen in Duitsland punten van aanknoping vonden, spreekt vanzelf.

Na alles wat wij nu weten over hetgeen er reeds toen, lang voor Hitler en zijn nazi's, in diezelfde na-

tionalistische kringen in Duitsland broeide, rijst vanzelf de vraag of er onder ons, Hollandse duitsgezinden uit de eerste wereldoorlog, dan niemand is geweest die voorzag wat er straks door het met zoveel geestdrift verdedigde volk aan onzegbaars zou gebeuren.

Dat ongeremd verheerlijken van eigen doen en laten, die overspannen revanche-ideeën, die haatcampagnes tegen de halve wereld, dat propageren van geweld, van „der nächste Krieg", van deze afgrijselijke rassenhaat en rassenwaanzin — spraken zij niet reeds toen, vlak na het beëindigen van de oorlog, een nauwelijks mis te verstane taal?

Al was Hitler zelf nog niet aan het woord (zijn naam zou pas een paar jaar later, in 1923 met de mislukte Putsch, op de voorgrond treden), de activiteit van een Reventlow en zijn kring had feitelijk al op zichzelf genoeg moeten zijn geweest om het signaal op rood te zetten.

In het besef van wat er is gebeurd kan ik slechts aarzelend en beschaamd antwoord trachten te geven. Het *wir haben es nicht gewollt, wir haben es nicht gewusst* heeft een te sinistere klank gekregen dan dat het nog bruikbaar kan worden bevonden. Maar toch — zie ik op die verre dagen terug (nu al bijna een halve eeuw geleden!), dan kan ik zonder twijfel voor mij en voor mijn vrienden rondom het weekblad *De Toekomst* verklaren, dat niemand van ons ook maar in de verste verte had kunnen aanvoelen op welke wijze zich de dingen in Duitsland zouden ontwikkelen.

Wat mij zelf betreft: ik had het uitbreken van de oorlog in Engeland beleefd, en was dientengevolge bereid het oordeel van mijn Britse vrienden en van de Britse kranten te onderschrijven, dat Duitsland en zijn Keizer de enige schuldigen waren. Maar hoe meer de strijd zich voort rekte, hoe hopelozer de kansen voor Duitsland werden — alle overwinningen van de Kaiserliche Armee ten spijt — des te krachtiger staken de jeugd-sympathieën in mij weer hun kop op, temeer daar ik bij mijn terugkeer in ons land een anti-duitse stemming vond, die aan het absurde grensde. Nog

onlangs herinnerde De Telegraaf zelf aan een door zijn toenmalige redacteur Barbarossa geschreven zin in dat blad: „In het centrum van Europa bevindt zich een bende schurken die de wereldoorlog heeft veroorzaakt". En dit is nog maar een klein staaltje van wat er zo al te lezen viel in dit opzicht. Grote tekenaars als Raemakers brachten de Duitsers als de meest onmenselijke wezens op het papier, steeds met van bloed druipende handen. Allerlei schrijvers en sprekers beijverden zich te bewijzen dat er bijvoorbeeld van een Duitse muziek geen sprake was, evenmin als van een Duitse literatuur.

Ik denk niet dat het weekblad *De Toekomst* uiteindelijk iets aan de duitsvijandige stemming van de meerderheid van ons volk heeft kunnen veranderen, een stemming die volgens de eveneens zeer pro-Duitse Bolland de uiting was van de tuchteloosheid van de Nederlander. Toch waren er ook na de inval in België, brede lagen waar met een zekere welwillendheid over het Duitse optreden werd gesproken, of waar men in ieder geval tegenover beide partijen zo neutraal mogelijk wilde blijven staan. Afgezien van de handeldrijvende middenstand, die dit om economische redenen wenste, behoorden hier de vele gestudeerden toe, die hun opleiding direct of indirect voor een groot deel aan de Duitse wetenschap hadden te danken. Niet alleen dat tal van geboren Duitsers aan onze universiteiten les gaven, maar het studiemateriaal was voor een groot gedeelte Duits. In mijn eigen vak werd reeds dadelijk gezegd dat men geen Engels kon gaan studeren zonder een grondige beheersing van de Duitse taal. Boeken over phonetiek, grammatica, letterkunde — alles in het Duits van Duitse onderzoekers, een gebied waar de Engelsen pas jaren later aan toe waren. De redactieleden en medewerkers van *De Toekomst* bestonden bijna geheel uit zulke duits-georiënteerde professoren en andere onderwijsmannen; ook de bij het beëindigen van de oorlog opgerichte Nederlands-Duitse vereniging werd voornamelijk uit deze kringen gerecruteerd.

Bij de sociaaldemocraten waren Troelstra en enige

andere leiders eveneens duitsgezind, maar niet nationaal-duitsgezind; zij stonden dan ook buiten onze beweging; de grote massa der niet-kerkelijk georganiseerde arbeiders, socialisten of anarchisten, was echter anti-Duits.

De meeste geestverwantschap vond de Toekomstgroep evenwel bij de kerkelijke partijen; daar waren het niet alleen de eigenlijke leiders, de clerus, of de kerkelijke dagbladen, maar ook de gelovigen zelf. Vandaar dat bij de verkiezingen (ik weet niet meer in welk jaar, maar het moet kort na het einde van de eerste wereldoorlog zijn geweest) ons blad de lezers openlijk adviseerde op een van de kerkelijke partijen te stemmen, ook al was men van een andere politieke richting! Vooral de gereformeerden toonden zich welwillend tegenover de Duitsers; mannen als Abraham Kuyper en Hugo Visser — de man met het geuzengezicht, gelijk Kuyper hem had bestempeld — waren even pro-Duits als zij gereformeerd waren. Ik weet niet of Kuyper onze beweging daadwerkelijk heeft gesteund, van professor Visser weet ik dit echter zeker; ik geloof dat hij in de redactie van het blad heeft gezeten; in elke geval hoorde hij tot de oprichters van onze Nederlands-Duitse vereniging, en ik heb verschillende malen met hem over kwesties van propaganda onderhandeld. Kuyper, die in 1920 overleed, heeft de verdere ontwikkeling niet meegemaakt. Tot zijn geluk mogen wij hier wel zeggen! Anderen onder ons werden „sympathisanten", en een klein aantal, waaronder Hugo Visser, werden geheel fout en sloten zich bij het nazisme aan.

Het valt niet te ontkennen dat godsdienstige opvattingen bij dit alles een rol van betekenis hebben gespeeld. Hoewel mijn eigen duitsgezindheid in de eerste plaats terug te voeren was tot wat men een sentimenteel vasthouden aan mooie jeugdherinneringen uit het monarchistische Duitsland kan noemen — al probeerde ik het, gelijk dit veelal gaat, uit verstandelijke overwegingen te verdedigen — toch moet ook bij mij, zoals ik het nu zie, het geloof veel van mijn houding hebben bepaald. En daar deze ervaring bij kan

dragen tot een verklaring van het gedrag van zo velen, moge ik dit punt hier belichten.

De oorlog had een krachtig, zij het kortstondig reveil van het geloof in ons land gebracht. Het rationalisme, dat onder de gegoede en leidinggevende milieu's bij het fin de siècle zulke vorderingen had gemaakt, ruimde bij velen de plaats in voor een nieuwe belangstelling in de oude vormen, de oude orthodoxie. Een goed voorbeeld hiervan is het optreden van de bekende evangelist Johannes de Heer, die zijn aanhangers en geestverwanten lang niet alleen onder „het volk" telde. Zijn, kort na de oorlog voor het eerst verschenen blad *Het Zoeklicht* vond zijn abonné's en lezers tot in onze zo geheten intellectuele kringen. Een andere figuur, die juist in die jaren grote aanhang had gevonden, was dominee De Hartog, de man van *Nieuwe Banen.*

Het is dan voornamelijk onder deze invloeden geweest, dat het Tolstoyaans getinte, pacifistische en anti-militaristische vrijzinnig-protestantisme van mijn jongelingsjaren plaats maakte voor een meer orthodoxe en kerkelijke instelling. Tenslotte kwam het er van dat wij, mijn vrouw en ik, uit onze Doopsgezinde Gemeente traden om over te gaan tot de Hervormde, de Grote Kerk, waar wij een verkondiging hadden gevonden die meer tot ons was gaan spreken dan die der in onze plaats van inwoning inderdaad uiterst vrijzinnige doopsgezinden. En nu bleek het dat de mensen waarmee wij thans omgang kregen heel wat meer begrip voor mijn germanomanie toonden dan ik tot dusver had gevonden. Mijn collega's aan de christelijke onderwijsinstelling, waaraan ik in die jaren als docent verbonden was, deelden voor het meerendeel mijn inzichten, in tegenstelling tot die van de neutrale scholen waar mijn Germaanse uiteenzettingen nooit veel meer dan spot hadden ontmoet. Aan deze schoolherinneringen is een incident verbonden dat een goed voorbeeld van mijn verblindheid levert. Ten einde aan te tonen dat alleen maar achterlijke landen de zijde der Entente konden kiezen wees ik er in een Haags dagblad op dat het sterk pro-Duitse, mij uit vroegere jaren bekende Argentinië, in beschaving ver boven het

met de Entente verbonden Brazilië uitstak! Onmiddellijk kwam een verontwaardigde reactie van de Braziliaanse gezant, en toen ik die dag de leraarskamer van de neutrale avondschool binnentrad, werd ik met veel hoongelach ontvangen, en de uitroep dat ik straks de oorzaak zou zijn van een oorlog tussen Nederland en Brazilië.

In de ogen van de kerkelijk georiënteerden kon die hele Entente maar weinig genade vinden. Van Engeland was men de Boerenoorlog niet vergeten; dit kwam vooral bij de gereformeerden telkens aan de dag. Ook Frankrijk was voor ons geen troetelkind; men stelde graag het degelijke, vrome Duitsland tegenover die wufte Fransen. Maar het land dat misschien nog het meest er toe heeft bijgedragen om brede kringen van kerkelijken de Duitse kant te doen kiezen, of althans te verontschuldigen, was natuurlijk Rusland. De vrees voor het overwaaien van de revolutie naar het Westen dwong toen reeds de burgerlijke pers er toe om de opstand der Russen van de eerste dag af aan op de meest griezelige wijze te schilderen. Een van de middelen die de Russen daartoe zelf verschaften was hun anti-godsdienstige propaganda, een propaganda die voor het Westen nauwelijks iets nieuws inhield, want on-godsdienstigheid en anti-godsdienstigheid waren altijd deel geweest zowel van de socialistische als van de anarchistische propaganda, om niet van de opvattingen in liberale kringen daaromtrent te spreken. Maar nu verschaften de Russen een uiterst bruikbaar afweermiddel tegen het „bolsjewisme". Er zouden karikaturen van Jezus door de straten der steden worden rondgedragen; op het Rode Plein had men een standbeeld voor Judas Iskariot geplaatst, en zo al meer. Gedeeltelijk ware, gedeeltelijk verzonnen feiten, maar genoeg om ieder gelovig mens in de mening te brengen dat met zo iets vergeleken Duitsland toch maar een fatsoenlijk en braaf land kon heten; ook al had het een afschuwelijke oorlog ontketend, ook al was het zelf een der oorzaken van de keer die de revolutie in Rusland had genomen. In elk geval moest men niets van revolutie hebben; het waren

dan ook in 1918 de gereformeerde en katholieke regimenten die zich, gelijk dat heette, om onze Koningin schaarden toen Troelstra (overigens meer geïnspireerd door wat er bij onze oostburen aan revolutionairs scheen te gebeuren dan door Rusland) zijn befaamde vergissing beging.

Vanzelfsprekend maakten de nazi's een dankbaar gebruik van de heersende vrees voor „de Russen", een vrees die zij op alle manieren konden aanwakkeren. De in de jaren 1921, '23 en '29 ondernomen pogingen van de Duitse communisten om een revolutie à la Russe te organiseren mislukten telkens door de dilettantische opzet, en de — sociaaldemokratische — politie had vrij gemakkelijk werk bij het neerslaan er van, waarbij honderden van de dapperste arbeiders werden gedood. Met uitzondering misschien van een Thälmann ontbrak het de communisten feitelijk aan ook maar enigszins met de Russische leiders te vergelijken aanvoerders. Maar deze opstanden vormden in ieder geval een voortreffelijke aanleiding om alles wat rechts voelde op een hoop te drijven, niet alleen in Duitsland zelf, maar ook elders, ook in ons land.

Naast deze „russische dreiging" waren er voor ieder van ons natuurlijk nog allerlei andere motieven om ons in onze overtuiging te sterken. Zo was er voor mij de Ierse kwestie gekomen, die mij hoe langer hoe meer was gaan interesseren, eerst alleen maar als studieobject, maar al spoedig als een politieke factor. Want de duitsgezindheid bracht met zich mee dat men iedere vijand van Engeland als vriend van Duitsland begroette, en de Ierse vrijheidsstrijd werd door de Duitsers met alle middelen propagandistisch uitgebuit. Hetzelfde gebeurde met de Vlaamse beweging. Daarmee bracht mij dr. Versluys in aanraking; in de oorlog was hij tot professor aan de door de Duitsers gestichte Gentse universiteit benoemd, en nu een van de redacteuren van *De Toekomst*. De Vlamingen (samen met de Zuid-Akrikanen — de Boeren) hadden een anti-Engels blad, *De Toorts* geheten, en nu kon ik daar o.m. een stuk in plaatsen over de hulp die de Ieren aan de Boeren hadden verleend door middel van hun

vrijwilligers! Dat daarbij de Ierse zowel als de Vlaamse strijd van een katholiek volk uitging en sterk aan de Roomse kerk geliëerd bleef, terwijl in de nationalistische kringen van een Reventlow en geestverwanten alles wat Rooms was aan voortdurende aanvallen bloot stond, schijnt niemand te hebben gehinderd. Net zo min, kan ik er aan toevoegen, als dit *De Standaard,* het dagblad van wijlen Kuyper heeft gehinderd, dat tot grote verbazing van velen, een drietal artikelen van mijn hand opnam, waarin ik de zaak van Ierland verdedigde, en o.a. de Ierse en katholieke kijk op onze Willem III weergaf!

Zo werkte alles mee om mensen als ons de Duitse kant te doen blijven propageren, die kant in ieder geval aannemelijker voor te stellen dan die van de Entente. En natuurlijk: tegenover de boze Russen met hun revolutie, die brave Duitsers, waarvan de Europese cultuur toch maar afhing! Velen van ons waren in alle oprechtheid en naïviteit er van overtuigd dat

Einmal wird am Deutschen Wesen
Noch die ganze Welt genesen . . .

En tenslotte kon men toen nog duitsgezind zijn; wat zij hadden gedaan, was, hoe ellendig ook, niet anders dan een herhaling van wat iedere oorlog te zien gaf, en de wijze waarop nu het Duitse volk voor zijn daden moest boeten door anderen die zich geen haar beter hadden getoond, kon nog het medelijden wekken, zelfs van hun vroegere vijanden.

Maar het bleef over het algemeen toch alles goed Hollands; van iets gelijkend op het racisme der nazi's was geen sprake; onder de medewerkers aan *De Toekomst* of onder de leden van de door ons gestichte Nederlands-Duitse vereniging bevond zich, naar ik mij stellig meen te herinneren, ook een vooraanstaande Hollandse rabbijn. Begaan met het lot dat het Duitse volk had getroffen dachten wij, die door welke oorzaak ook, ons met de Duitse beschaving verbonden gevoelden, dat het onze plicht was voor dit volk op de bres te staan; mee te werken aan een krachtig nationaal reveil, dat het land weer zijn plaats onder de

volkeren zou hergeven. Wij konden de inval in België trachten goed te praten; wij konden zelfs uitzien naar een wederopstanding van het Heilige Roomse Rijk Deutscher Nation, waar straks alle „germaanse" landen deel van zouden uitmaken, ons landje incluis (in de trant van wat de Duitse leraar aan de Berlijnse Oberrealschule mij, kleine „Holländer" eens zo geestig had voorspeld: Euch stecken wir in die Westentasche); wij konden in onze verblindheid bereid bevonden worden om de haat- en lastercampagnes van de Duitse revanchisten en chauvinisten als een noodzakelijk politiek wapen te aanvaarden — met het vermoorden van millioenen onschuldigen, van vrouwen, van kleine kinderen, had dit toch niets te maken. Ik kan mij niet voorstellen dat al die vooraanstaande Nederlanders, een Abraham Kuyper, een Bolland, die, al behoorden zij niet tot de onmiddellijke omgeving van ons weekblad, er toch hun instemming mee betuigden en evenzeer voor het recht van de Duitsers opkwamen, konden vermoeden wat de Duitsers eenmaal van dit recht zouden maken.

Het was in het najaar van 1920 dat wij besloten tot de stichting van de Nederlands-Duitse Vereniging, met als eerste leden voornamelijk de redacteuren of medewerkers van *De Toekomst*. Ik was bij verre de jongste en dit zal wel de reden zijn geweest dat men mij er op uit stuurde om in het land mogelijke voorstanders van ons streven te winnen. Van de vreemde ontmoetingen die er het gevolg van waren is mij alleen die met Louis Couperus een beetje bij gebleven. Hij woonde op een bovenhuis bij de koninklijke stallen in Den Haag; ik wist toen nog slechts dat hij de schrijver van een paar bekende romans was en ik werd getroffen door zijn vreemd costuum, een soort geruit sportpak, en zijn even vreemde uitspraak van onze taal. Ik noemde de namen van mijn opdrachtgevers, dr. Versluys, de gewezen Gentse wiskundeprofessor, Steinmetz en, als ik het goed heb, Baron Van Vredenburgh, die reeds enige maanden tevoren met de stichting van de vereniging bezig was geweest. Tot mijn teleurstelling bleek ik naar het verkeerde adres te zijn gestuurd:

Couperus liet me weten dat hij niet het minste medelijden met onze Duitsers voelde en er dus niet aan dacht zijn naam ten behoeve van onze onderneming te geven.

Onze vereniging ging er spoedig toe over sprekers uit Duitsland te inviteren die in hun lezingen moesten getuigen van het feit dat de kunst en de wetenschap der Duitsers toch wel wat anders was dan wat De Telegraaf en andere Hollandse organen er van vertelden. Van deze sprekers staat mij ook nu nog een zekere Frau Dokter Hörschelmann voor de geest, misschien omdat zij ook in mijn huis gast is geweest, en ik haar hier en daar zelfs aan een sprekersbeurt heb geholpen; bovenal echter door een kenmerkend incident dat te Hilversum plaats vond, waar zij haar eerste voordracht zou houden.

Onder de notabelen die ik er toe had gekregen de lezing bij te wonen bevond zich ook Jan Feith, de bekende sportredacteur van het Handelsblad; wij waren lid van dezelfde hockeyclub en zijn zoon Dik was een van mijn leerlingen. Ik wist natuurlijk wel dat Feith niet veel sympathie voor onze propaganda kon gevoelen, maar juist daarom meende ik dat hij nu maar eens goed met de Duitse Kultur in aanraking diende te worden gebracht. Onze Frau Dokter hield een interessante voordracht over de Duitse romantische letteren, en natuurlijk vroeg ik na afloop het oordeel van Jan Feith over wat hij had gehoord. Hij had het allemaal maar matig gevonden, en bovenal uitte hij er zijn verbazing over, dat er geen woord over Heinrich Heine was gezegd. Toen ik hem als de mening van Frau Hörschelmann uitlegde dat Heine niet als Duits dichter kon worden beschouwd omdat hij niet tot het „Duitse ras" behoorde en bovendien zulke nare dingen over Duitsland had geschreven, wees Jan Feith op zijn voorhoofd en zag van verdere inlichtingen af.

Frau Hörschelmann ontleende haar „titel" aan het feit dat haar overleden echtgenoot arts op de landgoederen van de graven Orlow was geweest, en zij wist ons de meest gruwelijke verhalen over het leven

der Russen te vertellen, die in haar ogen barbaren, ja, eigenlijk beesten waren, die zich, wanneer ze geen alcohol konden krijgen dan maar aan liters thee „bezopen", en door de ganse geschiedenis een bedreiging voor de Germaanse beschaving waren geweest. Des te onzinniger was in haar ogen het optreden van de Entente geweest, eindigend in de vrede van Versailles; want wie anders dan de Duitser had Europa telkens weer van de barbaren gered.

Tegen de tijd dat de nationaal-socialisten de macht in handen hadden gekregen — ruim tien jaren na de hier beschreven gebeurtenissen en ontmoetingen — was zowel ons weekblad als de door ons gestichte vereniging van het toneel verdwenen. Toen waren het nog slechts NSB-ers die het in ons land voor de Duitsers opnamen, en hoewel zich daaronder ook mensen uit onze beweging bevonden (waarbij een paar met zeer bekende namen), stonden de meesten onzer natuurlijk volkomen afwijzend tegenover het nazisme. Ongeveer een jaar voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog heb ik nog eenmaal mijn oude vriend Steinmetz ontmoet, eens het middelpunt van onze groep en hoofdredacteur van *De Toekomst*. 'n Tiental jaren tevoren was hij nog mijn opponent geweest in de Aula van de Amsterdamse Universiteit, toen hij mij op een van mijn stellingen over het Amerikaanse negervraagstuk aanviel. Ik had daarin geponeerd dat het onmogelijk zou blijken Amerika „zuiver blank" te houden, en Steinmetz kwam, gelijk ik verwachtte, met de oude rassentheorieën aandragen. Hij was nu professor in ruste, en voor de laatste maal zat ik daar bij hem in zijn huis aan de Amstel, met die kamers en gangen vol boeken en paperassen, en wij hadden een laatste gesprek over de dingen die ons zo na hadden gelegen. Hij moest niets hebben van wat zich nu in Duitsland afspeelde en aan het ontwikkelen was — dit was niet het Duitsland dat hij of iemand van ons had bedoeld.

En het ergste was toen nog niet eens gebeurd, of althans niet bekend, en hij heeft, door zijn dood in 1940, er ook nooit iets van behoeven te vernemen.

B. C. van Houten

MAX WEBER ALS POLITICUS *

Rednertribüne geboren, nicht für den Katheder."
„Nein, ich bin für die Feder und für die

Het omvangrijke en veelzijdige oeuvre van Max Weber heeft in Duitsland ongetwijfeld grote invloed uitgeoefend. Velen zijn geneigd in Weber niet alleen de grootste geleerde te zien, die Duitsland in deze eeuw heeft opgeleverd, maar zelfs één der grootste persoonlijkheden überhaupt. Ondanks zijn invloed is het opmerkelijk, dat Weber als socioloog geen school heeft gemaakt. De talrijke reacties, die zijn werk in eigen land opriep, waren vooral van methodologische aard. De overschatting van Webers methodologie is, zoals Rene König terecht heeft opgemerkt, een typische uitdrukking van het neokantianisme, dat de vraag stelde, hoe sociologie als wetenschap 'mogelijk' was toen ze al lang 'werkelijk' was. Een vrij onvruchtbare problematiek, aangezien, volgens Aristoteles, hetgeen werkelijk is, ook mogelijk moet zijn. Het duurde echter maar vrij kort, toen de sociologie inderdaad 'mogelijk' werd in Duitsland en wel tengevolge van de politieke ontwikkeling. Maar ook de eerste tijd na de oorlog was de belangstelling van de Duitse sociologen voor Weber slechts flauw. Hierin kwam verandering in de jaren vijftig. Toen begon men Weber te (her)ontdekken, met enige overdrijving zou men kunnen zeggen, via de omweg van de Verenigde Staten.

---

* n.a.v. Wolfgang J. Mommsen, Max Weber und die deutsche Politik 1890 – 1920. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1959. 442 blz.

In Amerika was de interesse voor de sociologie van Weber namelijk in toenemende mate gaan stijgen. Deze receptie laat men gewoonlijk beginnen met de Weber-interpretatie van Talcott Parsons (1937), die zich ook verdienstelijk maakte door werk van Weber te vertalen. Hij werd hierin spoedig door anderen gevolgd, zodat er momenteel, behalve twee bloemlezingen, o.a. vertalingen zijn van het grootste deel van Webers godsdienstsociologie, van het eerste deel van „Wirtschaft und Gesellschaft", de rechtssociologie en de sociologie van de stad. Toch krijgt de Amerikaanse lezer hiermede nog geen voldoende inzicht in Webers werk. Daarom heeft de Amerikaanse socioloog van Duitse afkomst Reinhard Bendix in zijn onlangs (1960) verschenen boek „Max Weber" een poging ondernomen een ommvattend beeld te geven van Webers empirische onderzoekingen op het terrein van de sociale structuur, godsdienst en sociale verandering. Hoewel Bendix zijn boek de ondertitel „an intellectual portrait" heeft meegegeven, zal men er vergeefs uitgebreide informatie over de persoon en de ontwikkelingsgang van Max Weber in zoeken. De schrijver wijdt weliswaar zijn eerste hoofdstuk (blz. 25-34) aan Webers „career and personal orientation", maar gaat daarna meteen over tot het geven van een „comprehensive whole" van het werk. In het eerste deel worden behandeld de Duitse maatschappij en de Protestantse ethiek, in het tweede de relaties tussen godsdienst en maatschappij n.a.v. Webers vergelijkende godsdienstsociologie en in het laatste deel de politieke sociologie van Weber. Webers opvattingen worden gepresenteerd als absolute waarheden, los van tijd en plaats. Er wordt geen afzonderlijke aandacht besteed aan de Weberiaanse methodologie en evenmin aan Webers politieke activiteiten. Bendix behoort tot diegenen, die in Weber een liberaal zien en een aanhanger van de parlementaire democratie. Het was kennelijk binnen het bestek van een „comprehensive whole" niet mogelijk aandacht te schenken aan het fervente nationalisme en imperialisme van Max Weber.

Weber was namelijk in al zijn instincten nationalist,

zoals nog niet zo lang geleden ook Theodor Heuss heeft opgemerkt in zijn voorwoord tot de tweede druk van Webers „Gesammelte Politische Schriften". [1] Het ideaal van de nationale staat stond bij Weber centraal; alle economische en sociale problemen werden er ondergeschikt aan gemaakt. Dit standpunt heeft Webers politieke denken zijn leven lang bepaald. De natie was voor hem de laatste waarde, waaraan alle andere doeleinden ondergeschikt waren. Het nationalisme nam bij hem de vorm aan van een geloof aan Duitsland, dat hij in de „Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre" eenmaal zelfs een waardebegrip noemt (blz. 262). De vraag kan hier gesteld worden, wat Weber eigenlijk onder nationale staat verstond. Beslissend was de toenmaals bestaande Duitse maatschappij. De 'normativiteit van het feitelijke' schiep ook zijn politieke begripsvorming. Nationaliteit was ook voor Weber echter geen ondubbelzinnig sociologische begrip. Bepalend was voor hem het subjectieve gemeenschapsbewustzijn. Een groep wordt pas tot natie door een gemeenschappelijke politieke strijd op leven en dood. Het nationaal bewustzijn wordt dus gevormd door bewuste deelname aan het „machtspolitische Schicksal" van de eigen staat. Versmolten met het begrip natie is dus de machtsgedachte. Evenals Macchiavelli stelt Weber het primaat van de macht. Deze wortelt bij hem in normen van buiten-ethische aard. Verbonden met de macht is de strijd, die Weber met een aan Hobbes en Nietzsche herinnerend radicalisme als een elementair principe in het leven beschouwt. [2]

Men kan Weber een aanhanger van de parlementaire democratie noemen, maar men dient dan wel in het oog te houden, dat dit begrip bij hem een zeer beperkte betekenis heeft. Hij wenste de parlementaire constitutionele staat om nationalistische redenen. De parlementaire democratie had voor Weber slechts twee functies, n.l. de selectie van politieke leiders en de controle van de zuiver technische en derhalve niet tot leiding geven geroepen overheidsbureaucratie. De leidende politicus dient niet uitvoerder te zijn van de macht van het parlement, maar kreeg bij Weber een

qualitatief andere taak toegekend, n.l. die van leider; hij moet zijn eigen wil door invloed en demagogische overtuigingskracht doorzetten. Het parlement krijgt dus uiteindelijk een louter passieve functie toebedeeld. De leider moet het bureaucratisch machtsapparaat doorbreken. Hij moet met demogogische middelen aanhang bij de massa trachten te veroveren en zich aan de spits van de partijmachine stellen. Vandaar de uitdrukking „Führerherrschaft mit Maschine". Wat Weber voorstond was een „plebiszitäre Führerherrschaft". „In der Demokratie wählt das Volk seinen Führer, dem es vertraut. Dann sagt der Gewählte: „Nun haltet den Mund un pariert!" Volk und Parteien dürfen ihm nicht hinein reden... Nachher kann das Volk richten — hat der Führer Fehler gemacht — an den Galgen mit ihm!" aldus uitte Weber zich eens in een gesprek met generaal Ludendorff. Het is geen wonder, dat deze oude reactionnair verzuchtte: „Solche Demokratie kann mir gefallen!" [3]

Weber gaf zelfs trouwens ook toe, dat parlementarisering en democratisering voor hem slechts *middel* waren om de binnenlandse voorwaarden voor de Duitse wereldpolitiek te scheppen. Zijn ideaal was een machtige Duitse natie, die in staat was tot grote prestaties op het gebied der buitenlandse politiek. Het verwijt, dat de befaamde Hongaarse marxist Georg Lukacs zijn vroegere leermeester Weber voor de voeten werpt, dat democratisering voor hem slechts een technische maatregel was ten gunste van een beter functionerend imperialisme, [4] is dan ook volkomen gerechtvaardigd. Weber heeft dit zelf trouwens ook toegegeven. „Staatsformen sind für mich Techniken wie jede andere Maschinerie" heeft hij eens geschreven.

Inzoverre heeft Weber er vooral toe bijgedragen de democratische gedachte van zijn inhoud te beroven en de weg te banen voor een zuiver functionalistische opvatting van de democratie. [5] De democratie houdt op een staatsvorm van bijzondere waarde te zijn. De voorkeur voor de democratie is het gevolg van haar grotere doelmatigheid op het gebied van de buitenlandse politiek. [6]

Het vasthouden aan de natie als een waarde leidde Weber er dus toe de democratie als een waarde te laten vallen.

Deze uitweidingen over Webers nationalisme en zijn opvattingen over parlementaire democratie dienden ter inleiding van een beschouwing over zijn politieke opvattingen en activiteiten. Want hoewel Weber algemeen als een groot socioloog wordt gevierd — zijn betekenis voor de sociologie wordt beurtelings vergeleken met die van Aristoteles en Kant voor de filosofie — is de stelling alleszins gerechtvaardigd, dat Weber niet in de eerste plaats wetenschapsmens was, maar vóór alles politicus. Weber heeft zelf aan het begin van zijn wetenschappelijke loopbaan ook eens gezegd, dat hij eigenlijk geen geleerde was en zich voorbehield zich later nog eens helemaal aan de politiek te zullen wijden. Politieke vraagstukken hebben hem zijn leven lang hartstochtelijk beziggehouden. De betekenis van de politiek werd door hem zeer hoog aangeslagen: „Alle letzten Fragen ohne Ausnahme werden von rein politischen Ereignissen berührt, so äuszerlich diese scheinen". Het was echter de persoonlijke tragiek van Max Weber, dat hij, uiteindelijk een man van de daad, toch zijn leven lang geworsteld heeft met de verlamming van de daad door het verstand, merkt Mommsen terecht op. [7] Dit was echter niet de enige oorzaak, dat Weber een politieke carrière misgelopen is. Tijdens zijn leven hebben zich regelmatig mogelijkheden voorgedaan om tot belangrijke politieke posten op te klimmen. Steeds kwam er echter op het laatste moment een kink in de kabel en Weber was daar meestal zelf de oorzaak van. Zijn temperament stond hem in de weg. Politiek willen bedrijven betekent ocmpromissen kunnen sluiten, heeft hij eens in zijn „Politische Schriften" geschreven. Hiertoe nu was hij zelf niet in staat. Ook zijn vrouw erkende dat. Toen Weber in 1897 een liberale Rijksdagcandidatuur afwees, commentarieerde ze, dat het hem ook niet gemakkelijk gevallen zou zijn zich te schikken. „Der Politiker musz den Realitäten des Lebens innerlich gewachsen sein" heet het eenmaal in „Politik als Beruf". Aan deze eis voldeed Weber

zelf bepaaldelijk niet. Gelukkig maar, in zekere zin, want daardoor is Weber voor de wetenschap gespaard gebleven. Dat hij de wetenschappelijke loopbaan koos, betekent echter niet, dat hij de politiek vaarwel zei. Integendeel, hij is er zich steeds en zelfs actief mee blijven bezighouden. Hij heeft daarbij echter niet, overeenkomstig zijn eigen, beroemd geworden opvattingen, wetenschap en politiek zorgvuldig van elkaar gescheiden. Er bestaat namelijk een onlosmakelijk verband tussen politiek en wetenschap bij Max Weber. Zijn wetenschappelijke activiteiten zijn steeds de tegenhanger van zijn practische, politieke instelling. De structuren van wetenschap en politiek zijn bij Weber identiek. Ze zijn objectiveringen van een en dezelfde persoon. Deze stelling is indertijd al door Christoph Steding in een hoogst opmerkelijke studie, getiteld: „Politik und Wissenschaft bei Max Weber" [8] met een overvloed van materiaal bewezen. Steding ontleent vele voorbeelden aan de vergelijkende godsdienstsociologie en toont aan, hoe zeer Weber het verleden zag „sub specie moderni temporis". In zijn seculariserende godsdienstsociologie schildert Weber bijvoorbeeld de profeten af als demagogen, journalisten, pamfletisten en politici. Hun ethos heeft derhalve een verregaande verwantschap met die van Weber zelf, die zich graag ook als een profeet zag op het politieke terrein. De ruimte laat helaas niet toe nader op de interessante studie van Steding in te gaan. Zijn these is trouwens bij nader inzien minder revolutionnair dan ze lijkt. Reeds Karl Jaspers heeft in zijn gedenkrede voor Weber gesproken over de sociologie als wetenschappelijke vorm van zelfkennis. [9] En Marianne Weber schrijft in haar biografie n.a.v. „Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus". „Man glaubt auch in den groszartigen Gestalten des heroischen Puritanismus, die Weber vor uns hinstellt, gewisse ihm selbst eigene Züge zu spüren." Genoemde studie hangt volgens haar met de diepste wortels van zijn persoonlijkheid samen en draagt op ondefinieerbare wijze diens stempel. [10]

Ook Mommsen situeert de befaamde studie over de verhouding van godsdienst en kapitalisme. Het Duitse

liberalisme verkeerde plm. 1880 in een periode van achteruitgang. Met de snelle ontwikkeling van het kapitalisme verlamde de politieke activiteit van de Duitse bourgeoisie. Deze prefereerde handhaving van de status quo boven een progressieve liberale politiek, omdat de eerste bescherming bood tegen mogelijke revolutionnaire activiteiten van de zijde van de arbeiders. Ze zocht daarom voor een deel toenadering tot de heersende feodale groeperingen. Max Weber richtte een appèl aan de Duitse bourgeoisie zich op zijn culturele en politieke idealen te bezinnen en weer „klassebewust" te worden. „Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus" was óók een poging bij te dragen tot een herleving van het burgerlijke-puriteinse klassebewustzijn. [11]

Deze historisch-relativerende benadering is kenmerkend voor het boek van Mommsen. De schrijver maakt niet de fout van Bendix om Webers opvattingen weer te geven, geabstraheerd van tijd en plaats, wat een hachelijke onderneming is bij iemand als Weber, wiens ideeën zozeer generaliseringen zijn van de resultaten van eigen concrete onderzoekingen. Mommsens boek maakt veel meer dan dat van Bendix aanspraak op de titel „an intellectual portrait". Hij schildert „die Entwicklung des Politikers Weber zunächst ganz konkret in seiner Haltung gegenüber den aktuellen politischen Problemen seiner Zeit" (VII). Het resultaat is een briljante studie geworden, die men niet ongelezen mag laten. In het bijzonder diegenen, die kennis willen nemen van het geschrift van Bendix, wordt met klem aangeraden, eerst de studie van Mommsen ter hand te nemen.

Wolfgang J. Mommsen is een achterkleinzoon van de beroemde historicus Theodor Mommsen, die bevriend was met de ouders van Max Weber en bij diens promotie ook als opponent optrad. [12] De jonge Mommsen is dus a.h.w. „nourri dans le sérail". Door de banden van zijn familie met die van Weber kreeg hij toegang tot een aantal nieuwe bronnen uit de nalatenschap. Vooral het omvangrijke briefmateriaal heeft hij onderzocht. Dit is door Marianne Weber in

haar biografie slechts gedeeltelijk benut. Bovendien bleek Mommsen, dat van het materiaal, dat ze wèl gebruikt heeft, in talrijke gevallen brieven met onjuiste dateringen, vervalsingen of bedenkelijke verkortingen waren weergegeven.

Mommsen geeft niet zonder meer een historische relativering van het politieke denken van Max Weber. Integendeel, hij is er zich van bewust, dat wezenlijke elementen van Webers denken niet uit hun historisch-politieke bepaaldheid te verklaren zijn. Toch meent hij, in tegenstelling tot de orthodoxe Weber-interpreten, die Webers terminologie op de huidige verhoudingen willen toepassen, zonder deze zelf te critiseren, dat men Webers politieke en staatssociologische opvattingen slechts dan tot hun recht laat komen als men hun historische bepaaldheid en de grenzen van hun gelding in aanmerking neemt.

In het eerste hoofdstuk wordt de politieke ontwikkeling van de jonge Weber nagegaan. Daarna worden Webers politieke opvattingen geschetst, zoals die naar voren kwamen bij zijn onderzoek naar de positie van de landarbeiders in het gebied ten oosten van de Elbe. In zijn „Habilitationsschrift" (1891) had Weber zich al beziggehouden met de agrarische geschiedenis. Hij zag in de latifundia de oorzaak van de ondergang van de antieke cultuur. Hij trok parallellen met het oostduitse grootgrondbezit. Het tekort aan landarbeiders tastte daar z.i. het bestaan van het grootgrondbezit aan. Dit leidde bij hem mede tot de opvatting, dat de ondergang van de latifundia ook het gevolg was van gebrek aan arbeidskrachten, in casu slaven. In het voorbijgaan zij gewezen op de illustratieve waarde van het bovenstaande voor de stelling, dat Weber het verleden vanuit het heden interpreteert. Spoedig kreeg Weber gelegenheid zich verder met de oostduitse agrariscche problemen bezig te houden. Toen hij in 1890 een uitnodiging kreeg van de „Verein für Sozialpolitik" om mee te werken aan de grote landarbeidersenquête, nam Weber op zich een onderzoek te doen in het gebied oostelijk van de Elbe. Hij vond, dat er in dit gebied een proces van ingrijpende sociale verande-

ring aan de gang was. De patriarchale maatschappij was bezig in te storten. De oorzaak zag Weber in het kapitalisme, de revolutionnaire macht, die alle traditionele maatschappijvormen begon omver te werpen. Onder invloed van het marxisme meende Weber, dat het kapitalisme de arbeiders uit hun traditionele bindingen losweekte en mobiliseerde voor de klassenstrijd. Het kapitalisme als allesbeheersend fenomeen kwam hiermede binnen zijn gezichtsveld. Het kapitalisme en zijn invloed op de sociale structuur en de heerschappij heeft sindsdien een centrale plaats in zijn belangstelling ingenomen. Ook het probleem van de nationale staat, eveneens een vraagstuk dat Weber zijn leven lang niet meer heeft losgelaten, dook hier voor het eerst op. De plaats van de wegtrekkende oostduitse arbeiders werd ingenomen door Poolse immigranten. Vanuit het standpunt van het staatsbelang constateerde Weber bezorgd de verpoolsing van het oosten. Hierdoor werd niet alleen het voortbestaan van de Duitse nationaliteit, maar ook het culturele niveau van het land bedreigd. Deze aspecten stelde Weber centraal, alle sociale en economische problemen achtte hij hieraan ondergeschikt.

De politieke overtuigingen, die bij Weber tijdens zijn onderzoek naar de landarbeiders gerijpt waren, werden samengebracht in een universele analyse van de positie van het Duitse Rijk, spoedig daarop ook het onderwerp van zijn Freiburgse oratie „Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik", die — men denke aan de in het voorafgaande gemaakte opmerkingen, over de samenhang van wetenschap en politiek bij Weber — is opgenomen in de „Politische Schriften". Mommsen plaatst deze belangrijke rede in het centrum van zijn beschouwingen over Webers politieke opvattingen, terecht, want ze bevat niet alleen Webers gedachten over de relativiteit van de wetenschappelijke waarheid, maar ook zijn onverbloemd nationalistische belijdenis. De rede, die de jonge hoogleraar, die later beroemd zou worden als verdediger van de waardevrijheid van de wetenschap, hield, was doordrenkt van de politiek en stak vol waardeoordelen. „Die Wissen-

schaft von der Volkswirtschaftspolitik ist eine *politische* Wissenschaft. Sie ist eine Dienerin der Politik, nicht der Tagespolitik der jeweils herrschenden Machthaber und Klassen, sondern der dauernden machtpolitischen Interessen der Nation." [13]

Hoe paradoxaal het ook lijkt, toch legde Weber in deze rede de grondslagen van zijn theorie der waardevrijheid. De wetenschap is n.l. niet in staat empirisch de laatste waardemaatstaven voor de beoordeling van haar objecten te ontwikkelen, want deze stammen uit een heterogene waardesfeer. Als laatste waarde beschouwde Weber de natie. Als waardebegrip stond de natie buiten het bereik van wetenschappelijke critiek.

Uitermate boeiend is de analyse van Webers opvattingen t.a.v. de binnenlandse politiek. Weber zag al vrij vroeg als het grote alternatief: industrialisme of feodalisme. Hij beschouwde als het binnenlandse kernprobleem de vraag, of Duitsland zich met inspanning van alle krachten tot een leidende industriestaat zou ontwikkelen, of dat het conservatieve grootgrondbezit uit het oosten, samen met de kleinburgerlijk-antikapitalistische krachten, deze ontwikkelinug konden tegenhouden; m.a.w. de beslechting van de strijd tussen de beide economisch en sociaal zo uiteenlopende delen van Duitsland, het agrarische en feodale oosten en het commerciële en industriële westen. Voorwaar een actuele problematiek! Weber koos van meet af aan partij tegen de conservatieven. Hij beschouwde voorts een progressieve sociale politiek als noodzakelijk, geen patriarchale sociale politiek, maar zelfverantwoordelijkheid en vrije zelfbepaling van de arbeiders. Evenals het marxisme zag Weber de klassenstrijd als een integrerend bestanddeel van de industriële maatschappij. Hij geloofde echter niet in de mogelijkheid door omvorming van de maatschappijstructuur het fundamentele antagonisme tussen kapitaal en arbeid te kunnen opheffen. Weber nam de socialistische ideeën slechts onder „gesinnungs-ethisch" gezichtspunt au serieux. Het is merkwaardig, dat Weber, die men wel de burgerlijke Marx heeft genoemd, zich zo weinig diepgaand heeft bezig gehouden met de leer van Marx. Zo

werd nog niet zo lang geleden van marxistische zijde smalend opgemerkt: „Derselbe Max Weber, der es für unerläszlich hielt, Spanisch zu lernen um einige Originaldokumente die er für seine Untersuchungen über die Entwicklung des europäischen Handels benötigte, einsehen zu können, und der, nur um einige Kapitel über die soziale Struktur der Bürokratie der chinesischen Mandarine zu schreiben, Bücher gelesen hattte, die eine ganze Bibliothek füllen wurden, derselbe vornehme und gewissenhafte Gelehrte scheute sich gegen Ende eines Lebens nicht, mehrere Semester lang kritische Vorlesungen über den historischen Materialismus zu halten, [14] Vorlesungen, die zeigten, dasz er die *wichtigsten* Werke von Marx und Engels nur von Hörensagen kannte, und was er davon gehört hatte, war obendrein falsch!" [15] Terecht wijst Mommsen erop, dat men Webers godsdienstsociologie niet kan zien als een ontzenuwing van de marxistische theorie van de geestelijke bovenbouw (die Weber overigens slechts in „vulgärmarxistische" zin interpreteerde) door het aantonen van ideële componenten. Weber treft daarmee namelijk niet de kern van het marxistisch betoog. Hij gaf dan ook zelf toe, dat het kapitalisme, eenmaal tot volle ontplooiing gekomen, kon bestaan zonder een specifiek „Wirtschaftsethos", omdat de concurrentie als motor van het economisch proces deze dan overbodig maakte. In zover geldt het marxistische schema voor het kapitalisme onverminderd. Het kapitalisme als materieel productiesysteem ondermijnt niet alleen de huidige maatschappelijke structuur, maar ook haar culturele idealen.

Uitvoerig gaat Mommsen daarna in op Webers medewerking aan Friedrich Naumanns christelijk-sociale beweging, zijn ijveren om het Rijk te parlementariseren om zodoende een crisis in de leiding te overwinnen, zijn deelname aan de discussies over het doel van de oorlog, de ‚U-Boot"-oorlog, de nederlaag en de revolutie en het verdrag van Versailles. Boeiende bladzijden, niet alleen voor wie geïnteresseerd is in Max Weber, maar voor iedereen, die belangstelling heeft voor de moderne politieke geschiedenis. Aan het slot

van deze beschouwingen stelt de schrijver de belangrijke vraag, of Weber, zoals velen menen, in 1918 werkelijk geroepen was om het land in deze moeilijke tijden te leiden. Mommsen beantwoordt deze vraag ontkennend. Niet alleen omdat een aantal persoonlijke redenen dit verhinderen, maar vooral omdat Weber politieke idealen aanhing, die tot het verleden behoorden. Hij bleef de nationalistische machtspoliticus uit de wilhelminische tijd, ook tijdens de Republiek van Weimar. Toch heeft hij actief meegewerkt aan de totstandkoming van de grondwet van deze staat. Mommsen rekent hier af met de opvatting ‚dat Weber verantwoordelijk is voor de sterke positie van de Rijkspresident in de grondwet van Weimar. Formeel staatsrechtelijk zijn Webers plannen volledig mislukt, hoezeer hij ook zijn best heeft gedaan ze aanvaard te krijgen; hij schroomde daarbij zelfs niet zijn socialistische tegenstanders met anti-semitische argumenten te bestrijden. Toch heeft Webers leer van de caesaristisch-plebiscitaire leiderspositie van de president veel navolging gevonden en hij kwam daarmee aan het begin te staan van de pogingen, die tijdens de Republiek van Weimar ondernomen werden de machtspositie van de president te versterken ten koste van de Rijksdag. Het is Webers leerling Carl Schmitt geweest, die de uiterste consequenties heeft getrokken in zijn theorie van de plebiscitaire autoriteit van de president als representant van de politieke wil van het volk. Het is een van de grootste verdiensten van Mommsen, dat hij de nauwe verwantschap heeft aangetoond tussen Max Weber en Carl Schmitt. Deze theoreticus van de totale staatsidee, groot man tijdens het Derde Rijk, evenals nu trouwens weer — niet zo lang geleden verscheen er nog een Festschrift te zijner ere! — kan zonder voorbehoud onder het genus smeerlap gesubsumeerd worden Hij gaf de gedachte van de leidende positie van de president een scherpe zwenking tegen het parlementarisme als zodanig. En hoewel dit misschien bij Weber impliciet al aanwezig was, toch zou deze zich nooit tegen de partijenstaat als zodanig gekeerd hebben. Toch was Schmitts aanvaarding van de autoritaire

Führer-staat de consequentie van Webers plebiscitaire leidersgedachten. Deze consequenties, culminerend in de totale heerschappij van de charismatische (!) 'politicus', Hitler, heetf Weber zeker niet gewild en evenmin gezien. Weber wilde niet verder gaan dan de charismatische leidersgedachte door te voeren en daarmee een eind te maken aan het bewind der „beroepspolitici" om aldus Duitsland weer tot een machtige natie te maken. Politieke gedachten hebben echter hun eigen kracht, merkt Mommsen wijs op. Dat Webers politieke idealen, die hij in de Republiek van Weimar had willen realiseren, in anti-democratische zin omgebogen konden worden, werpt een licht op haar problematiek. In het laatste hoofdstuk wordt daarom een onderzoek ingesteld naar de democratische substantie van deze idealen. Deze critische slotbeschouwing vormt het hoogtepunt van Mommsens boek. Hij toont hierin aan, hoe zeer Webers politieke opvattingen historisch bepaald waren en hoe gevaarlijk ze waren. Daarmee keert hij zich o.a. tegen Johannes Winckelmann, directeur van het pas opgerichte Max Weber Archiv aan de universiteit van München en verzorger van de naoorlogse nieuwe edities van Webers werk, een taak waarvan hij zich soms op bedenkelijke wijze kwijt. Deze exegeet gaat zover, dat hij Weber als ware democraat wil canoniseren. Webers politieke opvattingen zijn volgens hem geenszins achterhaald.

Mommsen nu toont aan, dat Weber geen overtuigd democraat was. Hij was een voorstander van de parlementaire democratie, omdat deze z.i. de macht van het feodalisme in Duitsland kon breken. De democratische diealen waren echter niet de zijne. De democratie was voor hem slechts een techniek om leiders te kweken. Een dergelijke democratie leidt echter tot een oligarchie en loopt het gevaar in een autoritaire heerschappij om te slaan.

Weber zag alleen heil in charismatische leiders. Zijn waardeneutrale wetenschapsbegrip, berustend op een agnostische filosofie, stelde hem echter niet in staat positieve en negatieve criteria voor de charismatische heerschappij te ontwikkelen. Derhalve viel ook een

Hitler onder zijn opvatting van een charismatische leider. Het „heil" van Hitler heeft Weber echter ongetwijfeld niet begeerd. Het was daarom maar een geluk voor de „Verantwortungsethiker" Weber, dat hij het tijdperk van het Derde Rijk niet meer hoefde mee te maken.

---

1 Tübingen 1958, blz. 18.

2 Mommsen, blz. 54-58.

3 Geciteerd door Marianne Weber, Max Weber, ein Lebensbild, Tübingen, 1926, blz. 665.

4 Georg Lukacs, Die Zerstörung der Vernunft, Berlijn 1955, blz. 488.

5 Deze opvatting wordt ook door vele hedendaagse beoefenaars van de politieke wetenschappen gehuldigd, vooral in Amerika. Democratie geldt dan veelal als een politieke **methode:** haar instellingen worden formeel als een systeem van mogelijk evenwicht gezien. Deze sociaal-technische opvatting veronderstelt de democratie als een model, dat losgemaakt kan worden van het reële proces van haar maatschappelijke oorsprong en met inbegrip van aanpassingen, op willekeurige situaties kan worden overgebracht. Men leze hierover de knappe beschouwing van Jürgen Habermas: „Reflexionen über den Begriff der politischen Beteiligung" in: Habermas, Friedeburg, Oehler, Weltz, „Student und Politik", Neuwied 1961.

6 voor het bovenstaande: Mommsen, 393 – 7

7 Mommsen, blz. 35.

8 Breslau 1932.

9 Opgenomen in Karl Jaspers, Rechenschaft und Ausblick, München 1951, blz. 56.

10 Marianne Weber, blz. 353 en 350, ook geciteerd door Steding, blz. 56.

11 Mommsen, blz. 388/9.

12 Zijn hoge waardering voor de jonge geleerde blijkt wel uit de woorden, die hij op de promotie sprak:„ . . . wenn ich einmal in die Grube fahren musz, so würde ich keinem als dem vor mir hochgeschätzten Max Weber lieber sagen: „Sohn, da hast du meinen Speer, meinem Arm wird er zu schwer." Geciteerd door Marianne Weber, o.c., blz. 121.

13 Politische Schriften, blz. 14, ook geciteerd door Mommsen, blz. 40.

14 Bedoeld worden waarschijnlijk de colleges, die Weber in 1918 hield in Wenen onder de titel „Positive Kritik der materialistischen Geschichtsauffassung".

15 Alexander Szalai in „Gegen die Philosophie des Verfalls" Berlin 1956, blz. 239/40.

Paul van der Loeff

WIT

De zon stond strak tegen de witte muren van de stad. De onrust van de mensen op straat leek zinlozer dan anders; men groette elkaar vaker, ook zonder elkaar te kennen. Bovendien maakte niemand meer geluid dan strikt nodig was. De angst maakte de mensen beleefd. Waarvoor? Men scheen het niet precies te weten. De mensen praatten trouwens nauwelijks met elkaar. Een bloemenvrouwtje op de hoek prees haar bloemen slechts met wanhopige gebaren aan, overigens zonder resultaat. Niemand wilde meer bloemen hebben.

Aan de kade, een eind verderop, leek de bediener van een hijskraan gek geworden. Zijn kraan draaide zinloos heen en weer, van links naar rechts en terug zonder iets te grijpen of los te laten. De kabel zwierde levensgevaarlijk door de lucht. Een kleine stip klom haastig in de ijzeren gek naar boven om de hersens lam te leggen. Na een poosje bleef de kraan stil, de arm knakte omlaag, twee mannetjes kwamen uit de cabine naar beneden. Een witte politiewagen snelde geruisloos voorbij, er naar toe, voortdurend helpaarse flitsen uitzendend van een lamp op het autodak. Enkele voorbijgangers lieten een zacht „oh" horen, en het bloemenvrouwtje verborg zelfs haar gezicht in een bos dahlia's. De trillingen kropen over het asfalt.

Voorzichtig deed ik een paar passen naar voren en stapte uit de diepe portiek waarin ik geslapen had. Ik moest weg. De haastige ogen van een snelwandelende kantoorbediende gleden langs mijn gezicht. Hij knikte heel even. Door mijn schoenzolen heen voelde ik de hitte van het plaveisel, grote stenen platen, overal uitgesleten en gebroken door de talloze voeten, jaar in jaar uit. De politieauto kwam in snelle vaart weer terug, flitste voorbij en sloeg een hoek om. Ik had de gek niet kunnen ontdekken en begon te lopen, achter de verdwenen auto aan, dwars door de withete, bange stad.

Op een stil rond pleintje bleef ik staan. Uit een van de huizen kwam muziek. Zachte, klagelijke viooltonen uit het donkere gat van een open raam op de eerste verdieping. Ik kon niemand ontdekken. Het pleintje leek verder uitgestorven. Voor alle andere ramen waren de blinden gesloten. Misschien dat daarachter enkele mensen naar buiten keken, naar mijn aarzelingen. Doorlopen? En die muziek dan? Ik kon het een keer proberen natuurlijk. Vlak voor het raam stelde ik me op en riep toen voorzichtig „Pardon". Geen reactie. De viool huilde langzaam verder. Toen liep ik naar de deur en drukte op de tweede bel van onderen. Direct hield de muziek op. Ik deed een stap achteruit, maar er gebeurde niets. Het gat bleef zwart en daarachter stilte. Maar ineens kwam er een vrij zware, oude vrouw uit het donker. Rood haar. Ze keek me fel en angstig aan. Even. Legde toen een dikke, kromme vinger op de verwelkte lippen, trok direct daarop links en recht de blinden naar zich toe en sloot ze.

Een paar stappen liep ik nog achteruit, draaide me toen om en sloeg een steegje in. Het liep een beetje af en door de goot stroomde een dun straaltje glinsterend water.

Verderop een brede straat met veel cafés. Op een van de drukke terrasjes zocht ik een stoel uit. Achter me een zachte, geëxalteerde damesstem „U wilt toch niet zeggen dat . . ." en even later „mijn god," als in een toneelstuk; en haar partner „Leest u de kranten maar, mevrouw Vibelle, de kranten." Zijn stem kon een overmoedige trilling niet onderdrukken. „Zonder uitzondering."

Ik hoorde een kopje rammelen en weer zijn stem „Pas op mevrouw, oh, uw japon; wacht." Voorzichtig draaide ik mijn stoel een beetje opzij om iets van hen in mijn ooghoeken te kunnen opvangen. Twee zonnebrillen. Toen hoorde ik haar sniffen en „Nee, nee" zeggen, en toen hij weer „Maar u kunt toch weg, als u wilt."

„Waarheen dan?" Even stilte. Ik zag hem vaag met twee armen gebaren. „Eh, eh, Australië, Zuid-Amerika, eh, een of ander klein eiland misschien in de Indische

Oceaan; er is altijd wel wat." Weer stilte. „Ik probeer zelf ook weg te komen."

Nog antwoordde ze niet.

In de verte zag ik een ober en wenkte hem. Hij kwam vlug naar me toe. Een bleke man met geplakte donkeren haren en angstige ogen.

„Meneer?"

'Waarom kijk je zo?' dacht ik. „Pils graag." Hij friemelde wat met zijn handen.

„Dat kan niet, meneer, dat hebben we niet." Ik keek hem bevreemd aan.

„De distributie; de voorraad is op; het kan echt niet."

„Wat distributie?" vroeg ik.

„We mogen geen alcoholhoudende dranken meer schenken."

„Sinds wanneer?"

„Sinds, eh," hij keek me onderzoekend aan, „eh, sinds eergisteren, weet u?" Ik zuchtte.

Achter me: „Maar Valerian zegt altijd dat de stilste plaatsen juist de gevaarlijkste zijn." En zijn stem: „Wie is Valerian?" met een klein nieuwsgierig misprijzen. „Eh, m'n man." Twee zuchten.

„Hebt u dan koffie?"

„Jawel, meneer."

„Graag." Hij verdween snel tussen de mensen. Aan veel tafeltjes zag ik opgestoken kranten. Ochtendeditie? Middageditie? De zon stond bijna loodrecht boven ons. De klok op de gevel van een cafetaria aan de overkant stond op half twee. Een ontzettend sjofel oud mannetje kwam langs slenteren, handen op de rug, ogen naar de grond, alsof hij peukjes zocht. Zijn kaken schenen langzaam iets te malen of te mompelen.

Ik keerde mijn hoofd om en zag nu mijn achterburen volledig. Een kleine, stevige vrouw; wel mooi, maar met een iets te theatraal gezichtje; maar mooi, ja. En hij: slank, donker, glimlachende ogen. Hij speelde nu met zijn zonnebril, liet hem heen en weer zwaaien.

„U moet u niet ongerust maken." Ik keek weer voor me. „Ik zal wel wat vinden. Een vriend van me kan

waarschijnlijk wel voor een ticket naar de Canarische eilanden zorgen voor me. Misschien kan hij er twee krijgen, als u wilt." Ongetwijfeld probeerde hij nu door de donkere glazen in haar ogen te kijken. Weer gerinkel met een kopje.

„Canarische eilanden? Maar daar zijn toch juist van die bases? Dat is toch juist extra gevaarlijk?" Haar stem schoot een beetje uit. Hij suste haar zachtjes, misschien iets voorovergebogen nu. Ik probeerde weer iets te zien.

„Nee. Bent u misschien in de war met de Caraïbische?" Hij probeerde te lachen. Twee korte hikjes. Een leugenachtig grapje? Zou ze het slikken? Waar bleef de koffie?

Op straat was het iets drukker geworden. Meer auto's. Ze gleden snel langs elkaar als vier glimmende kettingen. Een lege stadsbus. De chauffeur in legeruniform. Een vrouw van een jaar of vijftig kwam langzaam voorbijlopen. Helemaal in het zwart. Voor zich een krantje in een plastic hoes. Grote kop „U HEBT CHRISTUS' BLOED NODIG." Haar gezicht stond strak. Cassandra van de middenstand. Achter op haar strakke, zwarte jas zat een briefje gespeld, maar ik kon het niet lezen. Misschien „De Dag des Oordeels nadert," of misschien gewoon kwajongenswerk „Ik ben Gek." Een jonge man die uit de tegengestelde richting passeerde, keek haar na, grinnikte zenuwachtig en liep weer haastig door.

Koffie. Waar bleef de koffie?

De vrouw: „Maar mijn man. Hij zal zich niet zo gemakkelijk van zijn werk kunnen losmaken." De man lachte ineens hard. Een paar mensen keken op, bang, boos; men lachte niet.

Hij: „Pardon; maar wie heeft het nu nog over werken? Trouwens, als hij werkelijk hier moet blijven gaat u toch alleen. Mevrouw, dit is toch geen kwestie meer van, van . . ." Weer zuchten.

Ik draaide mijn hoofd weer even. Daar, de ober. Ik wenkte. Hij zag het niet en ik riep „Ober!" vrij luid. Direct keek iedereen op. Even was alles verstard. Snel kwam de ober op me toe.

„Meneer . . ."

„Ik heb koffie besteld. Kunt u die niet even brengen?"

Hij keek verschrikt om zich heen, boog toen een heel klein beetje naar me toe, nogal harkig. Iedereen staarde ons nog aan.

„Meneer, u kunt niet schreeuwen. De koffie, de koffie. Alstublieft meneer, schreeuwt u niet. Als we daaraan zouden beginnen. En het spijt me, het spijt me ontzettend, meneer, maar de koffie is binnen juist gedistribueerd. Maar alstublieft, schreeuwt u niet, meneer." Hij keek me bijna smekend aan; helemaal geen ober meer. Ik was eigenlijk kwaad, maar kon het helemaal niet uiten, omdat ik de man absoluut niet begreep. Zo onfatsoenlijk hard had ik toch niet geschreeuwd.

„Als we waaraan zouden beginnen?" vroeg ik. Hij plukte nu zenuwachtig aan zijn revers.

„Dan zou het einde zoek zijn, meneer."

Achter ons: „Einde zoek? Einde zoek?" De slanke don juan was opgestaan. Hij lachte nu niet meer, slikte zelfs een beetje kwaadaardig. „Einde zoek? Dat zou juist het einde zijn, verdomme."

„Toe nu, eh, toe nu, eh . . ." smeekte de vrouw hysterisch, maar zachtjes. „Nico" beet hij haar toe, en even later „Ja ik weet wel dat ik geen mooie naam heb." Hij ging weer zitten, probeerde zijn gezicht weer in de plooi te trekken.

Ik richtte me weer tot de ober. „Is er helemaal niets meer te krijgen?"

Hij glimlachte zenuwachitg. „Ja, eh, ik weet het niet precies; alles gaat zo snel nu; alles valt onder de distributie zo langzamerhand."

„Wat is dat, distributie?" vroeg ik hem toen, zo normaal mogelijk. Maar hij keek me aan met twee ogen als spiegeleieren en zei toen langzaam en toonloos, alsof een automaat binnenin hem sprak „Dat is als er iets niet meer is."

„Van datgene wat gedistribueerd is?" vroeg ik nog retorisch. Hij knikte verwezen van ja. Ik zuchtte.

„Goed, brengt u me dan maar iets dat nog niet

gedistribueerd is."

Hij wilde zich direct omdraaien, maar ik zei nog snel „En als er niets meer is, wuift u me maar toe, eh, met uw servet, ja?" Hij glimlachte ineens dankbaar, keerde zich om en verdween tussen de mensen, die hem bijna allen met de ogen volgden. Het leek of hij een kielzog van gemompel achter zich aantrok.

Verder gebeurde er niet veel. Sommige mensen verlegden hun jas naast zich over de stoelleuning of keken even vluchtig naar de strakke hemel.

Verder niets.

Even later kwam hij naar buiten, bleef haast in de deuropening staan en wuifde, zoals ik al verwacht had, met zijn servet. Een keer, kort, en verdween toen direct weer. Niets dus. Alles was al gedistribueerd. Maar waarom in godsnaam?

Wrevelig stond ik op en begon naar het open trottoir toe te schuifelen. Toen ik daar eenmaal stond wist ik niet wat ik nu kon gaan doen. Ik wilde iets drinken, maar de distributie was waarschijnlijk algemeen, voor alle cafés. Dan naar de overkant. Misschien was er nog wat water te krijgen aan het buffet van het cafetaria daar. Ineens rilde ik even. Vier uur. De tijd was sneller gegaan dan ik dacht.

Toen stak ik de straat over, wriemelde me tussen de auto's door, die nu dichter op elkaar en langzamer reden, files vormden, ineens stilstonden en wachtten zonder te toeteren. Op de tweede weghelft sprong ik vlak voor een auto langs. Hij remde strak. De bestuurder tikte even boos met zijn zegelring tegen de voorruit. Geen geclaxonneer. Twee sprongen. Ik stond op het brede trottoir en liep direct op de grote klok toe, boven het donkere gat van het cafetaria. Een moment hield ik mijn passen in omdat ik meende de grote wijzer te zien bewegen; liep toen weer door. Dorst. Deze kant van de straat lag in de schaduw.

Binnen was het koel. Ik liep op het buffet toe en zei even „pardon" om een plaats te krijgen tussen de staande en op hoge krukken hangende mannen. En toen herkende ik naast me die oude man, die daarnet peukjes had lopen zoeken op straat. Zijn kleren waren

toch minder smerig dan ik gedacht had. Hier en daar een paar rafels, geen knopen, dat was eigenlijk alles. Maar hij stonk wel; een beetje zurig. Ik grinnikte zachtjes. Kennelijk hoorbaar, want hij keerde zich half naar me toe en zei lodderig „Ik stink zeker nogal, hè." Nog glimlachend haalde ik mijn wenkbrauwen even op. En hij weer „Ja, sorry hoor, maar het kan me niets schelen. En het is niet eens van de drank, hè." Toen omklemde hij zijn glas met zijn linkerhand en grijnsde even. „Proef maar." Hij bracht het glas naar mijn mond en ik nam een slokje. Water. Dus hier ook al.

„Water" zei ik. Hij knikte. „Is er niks anders?"

„Nee, meneertje, en het spijt me voor mezelf nog meer dan voor jou. Niets aan te doen."

Er kwam een meisje in een blauw schort achter het buffet voorbij. Ik zei „Juffrouw" en toen ze keek „Mag ik wat water van u." Ze stond stil, keek aarzelend om zich heen, toen een beetje angstig achter zich, keerde zich daarop naar mijn buurman en zei „Ik heb niks gezien, hè opa, dat kan toch wel, dat je niks ziet, hè?" De oude man keek haar glimlachend aan en zei „Welnee, kind; een mens kan ook niet alles weten, hè."

Daarop haalde ze een glas onder het buffet vandaan, dompelde het snel in de spoelbak en zo kreeg ik een glas spoelwater. Ik keek haar bevreemd aan, wilde mijn portemonnaie te voorschijn halen, maar bij het eerste gebaar zei ze al „Nee, laat u maar; dank u," en liep vlug door.

De smaak van het water was dezelfde als die van het kleine slokje uit het glas van mijn buurman. Ik keek naar de twee glazen, alsof er iets te vergelijken viel. Hij scheen het te begrijpen.

„Ach, man, ze hebben de hoofdkraan dichtgedraaid, en eigenlijk mag dit ook niet meer." Hij nam de laatste slok uit zijn glas, reikte een beetje voorover en stak toen zonder op of omkijken het lege glas in de spoelbak. „Zo moet je dat doen, snap je." Ik knikte. En hij: „Ik zal je nog wat mooiers vertellen: ze hebben de wc's al afgesloten. Met loodjes op de deurknoppen en scharnieren. Ja, zo gek zijn ze wel." Hij hikte zachtjes van het lachen. „Maar het kan me niets schelen, hoor. Ik

poep waar ik wil, zolang er tenminste nog wat in me zit, snap je." En we namen ieder een slok. Het was wel gek, maar ik kon moeilijk lachen.

Er was kennelijk iets met de hele stad. Maar wat? Iedereen deed bang en het kon al niet meer schelen of men wist waarvoor. Maar mijn buurman scheen niet bang; als enige.

„Wat is er eigenlijk aan de hand?" vroeg ik hem toen zo neutraal mogelijk. Hij keek me vragend aan. „Ik bedoel met alles, iedereen. Iedereen doet alsof er weet ik veel wat gaat gebeuren als er iemand schreeuwt. Er is geen drinken meer te krijgen, straks geen eten meer. De wc's zijn op slot. Wat is er?" De neutraliteit was uit mijn stem gevlogen. De woorden borrelden ineens uit mijn keel.

Hij ging een beetje anders staan, meer naar me toe, en vroeg toen „Weet je dan van niets?"

Ik knikte ja, nee, „Waarvan?"

„Van alles; de toestand, waar iedereen zich zo druk over maakt; ja ik begrijp het niet, hoor; als ik leef, leef ik en als ik dood ben, ben ik dood." Hij grinnikte nog eens en nam nog een slok water.

„Welke toestand dan?" vroeg ik, met een vaag vermoeden ineens.

„Oorlog, manneke, oorlog. Vertel mij eens iets waar de mensen zich tegenwoordig meer over kunnen opwinden."

Ik wist niets terug te zeggen en ging nu met mijn glas in de hand met mijn rug tegen het buffet staan. Hij draaide mee.

„Weet je dan van níéts?" vroeg hij weer.

„Nee," zei ik schor; en zacht: „Ik heb geslapen." En ik bleef langzaam nee schudden met mijn hoofd.

„Nou, kom, ik weet er wel het een en ander van, hoor, maar je moet niet schrikken en je net zo gaan aanstellen als alle anderen. Kijk, ze zeggen dat de Kilten gedreigd hebben ons een bom op het dak te sturen, hè. Nou, dat kan best zo wezen, maar moet je horen; de aardigheid, daar gaat het om. Hè, drink je glas maar uit hoor. En dan gauw weer vullen, want ik geloof dat ze zo dadelijk ook de spoelbak leeg laten

lopen."

Ik nam een laatste slok, draaide me om, en wilde het glas aan het meisje geven, dat net weer voorbij liep. Ze nam het aan, keek even vlug links en rechts en wilde het juist in de bak dompelen, toen een schelle en mechanische stem riep „Juffrouw achttien, juffrouw achttien." Ze liet ogenblikkelijk het glas in het water vallen, draaide zich om en verdween. Ik keek de oude man aan. Hij keek lodderig terug.

„Pech gehad, jongen; tja. Pech. We moeten zuinig zijn nou," zei hij toen en hij wiebelde met zijn glas het beetje water dat er nog in zat in het rond. „Kom." We liepen op een pilaar toe.

Ineens zei hij „Wacht even," liep vlug weer terug naar het buffet en kwam even later weer met zijn volle glas bij me staan.

„Heb jij iets gehoord?" zei hij grinnekend. Ik knikte nee.

„Nou, luister," zei hij toen, „zal ik je verder vertellen. Met al dat heen en weer gedreig, hè, hebben ze wel wat leuks gedaan, al die hoge omes. Nou, als je het mij vraagt zijn het meer gniepige wroetneuzen, hoor, maar goed. Moet je horen. De aardigheid, hè. Die van de Kilten, hè, Perskin, of zo, weet ik veel, die heeft een paar dagen geleden een rede gehouden, hè. Ja, ik weet niet precies wanneer, want ik heb het uit de krant waar ik vannacht op sliep, en dan kijk je niet zo precies naar de datum, hè. En weet je wat die zei?"

Hij legde nu zijn onderarm omhoog langs de pilaar, verschoof even zijn voeten en keek me strak aan.

„Nee, weet je niet, hè. Hij zou een helikopter sturen, en daaraan een bom en als ze die helikopter zouden neerschieten zou ook de bom vallen. Slimmerd, hè. Nee, uitgekookt zijn ze wel. En die helikopter zou net zo lang boven deze lieve stad blijven hangen tot die goeie Perskin zijn zin had gekregen. Nou, daar kwam het zo ongeveer op neer. Ik weet niet precies, maar zoiets, hè. Kouwe oorlog noemen ze dat, maar ik krijg er de hik van. Anderen krijgen het er koud van, of ze gaan zweten, ook goed, maar ik krijg de hik;

van het lachen, snap je wel, van het lachen." Hij grinnikte nu werkelijk, maar toen ik niet meedeed, hield hij op, nam een klein slokje water en knorde een beetje.

„Hm, jaja, hèhè, hm, ja."

„Dus daar zit nou eigenlijk iedereen op te wachten," zei ik zacht. Ik begreep het niet goed. In mijn gedachten was het ongeluk al gebeurd, alsof je het vergif hebt ingenomen, maar nog niet dood bent.

„Ja, zo kan je het wel zeggen, ja," zei de oude man. „Loop je mee, een eindje op? Dan kan ik je nog wat moois laten zien." Hij bood me zijn glas aan en ik dronk het in een teug leeg.

Toen hij het op het buffet had gezet ging hij me voor naar de straat toe. Daar bewogen de auto's nog maar heel langzaam. Aan de overkant waren de terrasjes leeg en de stoelen op elkaar gestapeld. Op de trottoirs liepen nu meer mensen dan eerst, de meesten gehaast.

„Kijk nou eens omhoog," zei de oude man. „Zie je die klok daar?"

Ik keek en zei „Ja." Heel duidelijk zag ik nu de grote wijzer voortschuiven, tien over zeven, kwart over zeven, twintig.

„Weet je wat dat is?" Hij bleef maar vragen. „Dat is een vriend van me. Weet je, die zit daarachter in dat huis, en hij zit als een gek aan die wijzers te prutsen. En weet je waarom?" Ik keek hem aan. „Hij denkt 'als ik nou die klok een beetje harder laat gaan, misschien duurt de hele wereld dan een beetje langer, je kan nooit weten.' Prachtig, hè. Snap je hem? Kostelijke mop, nietwaar?" Hij lachte nu zo luid dat enkele voorbijgangers hem boos aankeken. Zijn handen in zijn zakken.

„Jaja," zei ik en ik wilde nog wat zeggen, maar hij viel weer in — en nu steeds luider, zodat ik er bijna angstig van werd — „Geweldig, hè. Als ik die klok nou heel vlug tienduizend uren laat draaien, als dat lukt, hihi, dan duurt de wereld ook nog tienduizend uren, haha." Hij haalde nu de handen uit zijn zakken en sloeg me op mijn schouder, nog steeds brullend van de lach. „Ooh, ooh, allemachtig, wat een uitvinding,

hoe komt hij er bij. Jezus, wat een vriend. Nee, ik heb maar één vriend, maar dat is een geweldige, hè." Hij boog even door de knieën.

Ik ging me nu erg ongemakkelijk met mijn gezelschap voelen. Iedereen staarde ons aan en er begon zich zelfs al iets als een kring om ons heen te vormen. Toen legde ik een hand op zijn schouder en schudde heel zachtjes.

„U moet niet zo hard schreeuwen," zei ik, „iedereen kijkt naar ons; iedereen is boos." Maar hij ging door.

„Kan mij wat schelen; oooh wat een grap; de wereld redden en dan nog boos zijn ook; nee, geweldig. Nee, meneertje, dan maar liever zo'n vriend, hoor. En maar draaien, hij, en maar draaien. Ik weet niet hoe hij het doet, maar het lukt toch, tot nu toe, zolang we leven heeft hij gelijk."

Even scheen hij weer ernstig te willen worden, maar direct daarop bulderde hij weer zo'n harde lach tevoorschijn dat ik verschrikt een pas achteruit deed.

Toen zag ik achter hem een agent de kring van zwijgende, woedende ogen doorbreken. Donker uniform, blauwe pet; veel zilver; zwijnesnoet. Een beer van een vent. Hij deed twee stappen naar de oude man toe en legde toen zijn stevige knuist op de gerafelde schouder.

„Opa." Deze was meteen doodstil. „Meekomen, opa. Verstoring van de openbare orde, en geen praatjes meer, hè." Hij begon aan de oude man te trekken, maar die bleef eerst stevig staan en keek de agent heel strak in zijn gezicht.

„God, Japie, wat ben jij groot geworden, jongen," zei hij toen ineens. De agent scheen een beetje van zijn stuk gebracht. Ik moest even grinniken, maar toen ik alleen maar nog bozer en verschrikter gezichten om ons heen zag trok ik direct weer strak.

Toen zei opa nog „Zeg, hebben jullie een wekker of zo op het bureau?"

En de agent „Wat?" En opa weer „Een oud horloge is ook goed. Als de wijzers het nog maar doen. Dan wil ik wel met je mee." Het was duidelijk, maar het kon de agent niets schelen; hij zei „Jaja," en trok de

oude man mee door de kring mensen, die direct een smalle sleuf maakte om hen door te laten.

Direct daarop was het weer een amorfe menigte en ik merkte een verloren gevoel in mijn keel, alsof iedereen maskers op had behalve ik.

Hoe laat was het? Tien voor elf, elf uur, tien over elf, bijna half twaalf; de zon een beetje opzij gezakt, warm. Zo stond het dus.

De auto's stonden nu definitief vast. Niemand durfde te claxonneren. De chauffeurs zaten versteend achter hun sturen. De voetgangers schenen nog slechts op motortjes in hun binnenste te lopen, onder jas of mantelpakje een opklapbaar opwindvlindertje van staal. Sommige mensen liepen nu blootsvoets, schoenen in de hand. Ze keken de geschoeiden boos aan, zodat hier en daar iemand bleef staan om zijn schoenen ook uit te trekken.

Men begreep elkaar zoals nog nooit. Het ging haast vanzelf.

Ik kon nu twee dingen doen. Ook mijn schoenen uittrekken of op de plaats blijven staan waar ik stond. Maar ik liep op mijn tenen naar de stoeprand en ging daar zitten. Toen ik toch nog mensen boos naar mijn schoenen zag kijken besloot ik ze uit te trekken om daarna mijn voeten erop te zetten. Ik was net aan de tweede veter begonnen toen ik een zachte vrouwenstem achter me „Nee" hoorde zeggen. Ik draaide me om. Tegelijkertijd begonnen de sirenes van de stad te suizen, maar heel gedempt, net alsof ze diep weg in de riolen verborgen zaten. De vrouw had haar schoentjes tegen de borst geklemd en wees met gestrekte arm naar de lucht. Een man hield zijn rechterhand op haar schouder. Nu herkende ik ze pas. Ze hadden geen zonnebrillen meer op, kennelijk voor het eerst sinds heel lang, want in hun bruine gezichten stonden bleekomrande ogen.

„Daar," fluisterde ze angstig. „Daar," iets luider. Iedereen keek. Ik ook. Vanachter het dak van een groot gebouw in de verte verscheen heel hoog in de lucht een fladderende machine. De helikopter. Iedereen verstijfde. Van de auto's gingen de achterlichten aan;

rood. Even ging er een lange dunne golf over de hele straat „nee-nee-nee."

„En de Canarische eilanden dan . . ." Ik keek om. Tranen slopen als roofamoeben over haar wangen. Haar vriend leek een beetje kleiner geworden. Star keek hij naar de helikopter, die vrij snel naderde.

„Nu al," slikte hij, bleek.

„Ja, ja, nu al; had je dat niet eerder kunnen weten, jij met je kranten," bibberde haar beschuldigende stem en ineens liet ze haar schoenen vallen. „God o God" zei ze langzaam en daarna een hele tijd „god o god o god o god o god . . ." tot het onhoorbaar werd.

De helikopter was nu boven ons gekomen, minderde vaart en bleef tenslotte op een plek hangen. Het geluid van de zoevende wieken was te horen. De ondergrondse sirenes waren opgehouden. Onderaan de helikopter hing een nootje, leek het, aan een touwtje. Dat moest de bom zijn. Wat voor bom? A-? H-? X-? Neutronenbom? Zwart knobbeltje in de lucht. Het zwiebelde een beetje heen en weer. Wat zou er gebeuren als de helikopter geen benzine meer had? Landen zou niet gaan. De piloten zouden ogenblikkelijk gevangen genomen en gefusilleerd worden. Misschien zou hij weer verdwijnen. Maar misschien ook zou hij per radio een ultimatum uitzenden om in de lucht bijgetankt te worden door een helikopter van het vliegveld van de stad. Dat was het meest waarschijnlijke. Jezus. En dan?

Ik draaide me een beetje opzij. De zon scheen nu midden in mijn gezicht en de helikopter stond vlak in de buurt van de zon. De bom leek aan de zon te bengelen. Aan een dun draadje, nauwelijks zichtbaar. Ik keek in de zon. Langzaam holde ze mijn oogkassen uit. Alles wit. Tot het pijn deed. Ik stond op, maar bleef stil staan. En moest weer in de zon kijken. Het deed pijn. Net zo lang tot ik wel „AU" moest schreeuwen. Ik draaide mijn gezicht af en zag door alle verblinding nog hoe de wijzers van de cafetariaklok als gekken rondwiekten en toen plotseling als twee dode vleugels naar beneden klapten. Op hetzelfde moment werd alles wit.

KORT BESTEK

Adelbrieven verscheurd

Wij hebben in ons hart altijd nog enige bewondering gehad voor de Franse grandeur. En in zijn belachelijke verwatenheid vertegenwoordigde Charles de Gaulle, met zijn Cyrano-achtige neus, met zijn behoefte om in zijn eentje Frankrijk voor groot mogendheidje te laten spelen, toch iets van de „panache", van de zwier die nodig is om met een failliete buidel toch de edele grand-seigneur uit te hangen.

Van die grandeur is het laatste restje verdwenen. De Gaulle heeft toegelaten, dat moordenaars van het laagste allooi zijn naam, de Franse naam, te grabbel hebben gegooid. Hij was zo klein en machteloos dat hij er niets tegen heeft kunnen doen, dat de enige Franse adelbrieven in Algerije — de Universiteit met haar boekerij, scholen en ziekenhuizen — ten offer vielen aan de nieuwste vorm van „civilisation française": de *plastic*.

En, diepste schande voor hem die een moderne Cyrano wilde wezen: Charles de Gaulle wierp zijn panache weg, en *bleef aan!!* Hiermee heeft hij, ondanks zijn scherpe woorden van afkeuring, die in Algerije woorden bléven, de waanzinnigste misdaden gedekt, die bedreven zijn sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. Het is niet *zijn* verdienste, wanneer tegen de tijd, dat U dit leest, misschien aan de misdaden — voorlopig? — toch een einde is gekomen.

En wij, kleine en grote Europeanen, dekten op onze beurt die misdaden, door met de tot Pilatus verworden Cyrano aan één tafel te blijven zitten. Zo is Europa hard op weg samen met de OAS zijn weinige adelbrieven in Afrika te verscheuren ....

W. F. W.

Gelijke nonnetjes ongelijke streken

Er waren twee meisjes, die tijdens de Tweede Wereldoorlog in gevaar verkeerden. Beide werden als onderduikstertjes aan een menslievende kinderloze vrouw toevertrouwd. Die het na de oorlog moeilijk vond, het kind weer af te staan aan de naaste familie, die haar rechten opeiste.

Maar er was ook een groot verschil. Het ene kind was joods, en bevond zich in Nederland. En werd dus ondergebracht bij een niet-joodse, katholieke vrouw. Het andere kind was uit een Nederlands katholiek gezin, en bevond zich in Indonesië. En werd dus ondergebracht bij een Indonesische, moslimse pleegmoeder.

En daarom was het verdere verloop van de geschiedenis ook ongelijk. In het ene geval ontving de katholieke pleegmoeder alle steun van bepaalde kerkelijke instanties en fanatieke kloosterzusters, om in strijd met de Nederlandse wet en met een rechterlijke beslissing haar pleegkind aan de naaste familie en een joods milieu te onttrekken. In het andere geval wist de machtige Kerk met steun van de koloniale autoriteiten in Singapore het kind uit handen van de moslimse „ketters" voor de Kerk te „redden", hoewel het meisje intussen naar de moslimse wet gehuwd was. Het geval leidde toen nog zelfs tot ernstige anti-Engelse relletjes van de zijde der Maleise moslims.

Het meisje werd voortaan onder streng toezicht in haar ouderlijk milieu in Bergen op Zoom opgevoed, en elk contact met haar moslimse man werd tegengegaan.

De meisjes zijn nu beide meerderjarig geworden, en hebben zich over hun positie kunnen uitspreken. Het ene meisje, van joodse oorsprong, voelt zich nu nauw verbonden met haar katholieke omgeving en het katholieke geloof — zij heeft nooit de kans gekregen, tijdens haar minderjarigheid met een ander milieu kennis te maken. Het andere meisje heeft verklaard, dat het in Bergen op Zoom „thuis in een hel" heeft geleefd. Het Parool (zie het nummer van 24 maart 1962) heeft uitgezocht, dat men haar, met actieve hulp van de Bergen-op-Zoomse politie en van de non-

netjes die haar op een katholieke school les gaven, door leugens en vervalste brieven buiten elk contact met haar moslimse relaties heeft gehouden. „Ik heb spijt, dat het ze toen toch gelukt is", heeft ze verklaard, doelende op de gebeurtenissen van 1950. „In Singapore was ik echt gelukkig". Zij is nu hertrouwd; met haar vroegere man in Singapore is een vriendschappelijke correspondentie ontstaan.

Als wij bereid zouden zijn te aanvaarden, dat de dames Van Moorst voor de wet ongelijk, maar menselijk gesproken gelijk hadden, dan zou daarmee tevens vast staan dat de ouders Hertogh en de kerkelijke instanties die hen gesteund hebben misschien wettelijk in hun recht waren — naar haar nationale wet was Bertha Hertogh, toen zij Mansor Adabi huwde, nog niet op huwbare leeftijd, — maar menselijk diep hebben gefaald. Maar zelfs dit „menselijk gelijk" van de opvoedsters van Anneke Beekman zou dan slechts een bekrompen gelijk zijn: werkelijke grootheid van karakter zouden zij getoond hebben door mee te werken aan een oplossing, die, zonder kwesties van geloof of financiële belangen voorop te stellen, hun pleegkind de kans had geschonken, het contact met haar zwaar getroffen naaste familie te herstellen en tevens haar sterke banden met haar redsters te behouden.

Oud heeft kort geleden verklaard: „We leven in een prima rechtsstaat". Als dit waar zou zijn, zouden niet de zaak Anneke Beekman èn de zaak Bertha Hertogh kunnen zijn verlopen, zoàls zij zijn verlopen. In één van beide gevallen — zo al niet in beide — zijn de beginselen van de rechtsstaat geschonden.

W. F. W.

Aan dit nummer werkten o.a. mee:

B. C. van Houten (Herestraat 14a, Groningen), wetenschappelijk medewerker Sociol. Instituut R.U. Groningen; studierichting: sociologie.

P. Rutgers van der Loeff (Dijkstraat 23'", Amsterdam), stud. psychologie aan de Universiteit van Amsterdam; publiceerde „Op doorreis" in Vandaag 6; „Point de mocquerie" in Cartons voor Letterkunde, juli 1961.

MAAK
UW
KENNISSEN
ATTENT
OP
DE
NIEUWE
STEM

De Nieuwe Stem

Bijzondere afleveringen die nog leverbaar zijn:

★ GELOOF-ONGELOOF, een discussie over dit onderwerp, waarvan deelnemers: W. F. Wertheim, J. J. Buskes, O. Noordenbos, B. Delfgaauw, J. Kruithof, Leo Apostel en anderen.
128 pag. (2 delen) **ƒ 3,– /Bfr. 50**

★ 12 OP 1 BALCON, waarin besproken worden: Soekarno, Ho Chi-minh, Kassem, Nasser, Tito, Verwoerd. Bourguiba, De Gaulle, Nkrumah, Salazar, Trujillo, Castro.
Een confrontatie met bestuursvormen, die gekenmerkt worden door duidelijk dictatoriale trekken.
Inleiding en samenvatting van Prof. Fr. de Jong Edz.
160 pag. en uitslaande illustratie **ƒ 3,75/Bfr. 60**

★ GARCIA LORCA-NUMMER, geheel gewijd aan de op 19 augustus 1936 vermoorde grote Spaanse dichter, met medewerking van: Prof. Dr. G. J. Geers, Francisco Carrasquer, Hendrik de Vries e.a. Met foto.
48 pag. **ƒ 1,50/Bfr.25**

★ SPANJENUMMER, een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a.: Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.
104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties ƒ 2,80/Bfr. 40

★ KUNSTPOLITIEK NUMMER met medewerking van: Prof. N. A. Donkersloot; Mr. G. J. P. Cammelbeeck; Mr. A. de Roos; J. Kassies; J. Meulenbelt; Ben Groeneveld †; J. B. Bakema; Mr. Fr. M. Th. Klaver; Marcel van Matena; 100 jaar kunstpolitiek „Van neen tot grondwetsartikel".
108 pag. **ƒ 3,– /Bfr. 50**

★ DROOGSTOPPELNUMMER, met medewerking van: W. F. Wertheim, Mevr. A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.
120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties ƒ 3,25/Bfr. 45

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

UITGEVERIJ „NIMO" MONNICKENDAM

Kerkstraat 48-50 - Giro 256907 - Telefoon (02995) 336